

Πανεπιστήμιο Κρήτης Τμήμα Φιλολογίας
Τομέας Νεοελληνικών Σπουδών

Εσχατολογικές αφηγήσεις
της πρώιμης δημόδους νεοελληνικής γραμματείας:

Η περίπτωση του
Laur. Ashburnh. 1549

Κριτική έκδοση ανώνυμου ποιήματος
του 15ου αιώνα με θέμα την έλευση του Αντίχριστου

Επιβλέπων καθηγητής: Στέφανος Κακλαμάνης

Αγγελική Φουντούλη
Α.Μ. 0580

Ρέθυμνο 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος [4]

Βραχυγραφίες [5]

Α΄ Εισαγωγή

- Η χειρόγραφη παράδοση. Ο αντιγραφείας. [7]
- Σύντομη περίληψη. Περιληπτική αναδιήγηση. [10]
- Δομή και περιεχόμενο. [11]
- Γλώσσα και στιχουργία. [15]

Β΄ Ιστορική τοποθέτηση και ποιητική αξία.

I. Από τις σιβυλλικές προφητείες στις εσχατολογικές αφηγήσεις. Σημεία τομής. [19]

II. Η εμφάνιση του Αντίχριστου: Ζήτημα πρωτίστως πολιτικό. [21]

- Μια πρώτη προσέγγιση. [21]

III. Ιστορικές προβολές και συνδηλώσεις: Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η άλωση της Πόλης και ο ενωτικός «κίνδυνος». [22]

IV. Υφολογία του εκδιδόμενου κειμένου. Κειμενικές συνομιλίες. Ειδολογική κατάταξη. [25]

- Ο βασικός φόβος: *Καὶ θέλει δείχνει στὸ λαὸ πὼς ἔναι φυσικός του.* [28]

- Οι πηγές του κειμένου. [29]

- Οι αρχές της έκδοσης. [29]

Γ΄

- Κείμενο. [31]
- Κριτικό Υπόμνημα. [34]
- Λεξιλόγιο. [35]
- Πίνακας ονομάτων. [44]

Βιβλιογραφία [45]

Πρόλογος

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η έκδοση δύο φύλλων από τον κώδικα Laur. Ashburnh. 1549 της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης της Φλωρεντίας. Τα φύλλα περιλαμβάνουν ένα ανώνυμο, δημώδες – και ανέκδοτο ως τώρα – νεοελληνικό στιχούργημα με θέμα την έλευση του Αντίχριστου. Το κείμενο αυτό έφτασε στα χέρια μου μέσω του επόπτη μου, καθηγητή Στέφανου Κακλαμάνη, τον οποίο και ευχαριστώ από τη θέση αυτή. Εκτός από την αποκατάσταση στίχων και γραφών και την αυτονόητη επιμέλεια που απαιτεί κάθε εκδοτικό εγχείρημα, έγινε προσπάθεια να ενταχθεί το κείμενο στην ευρύτερη παράδοση των εσχατολογικών αφηγήσεων, όπως αυτή διαμορφώνεται ήδη από τον 1ο αιώνα μ.Χ. Τα λιγιστά – σε σχέση με την ογκωδέστατη χρησιμολογική και εσχατολογική γραμματεία – σημεία στα οποία επέλεξα να σταθώ κατά την αναζήτηση σημαντικών τομών στις ανά τους αιώνες εσχατολογικές, προφητικές ή θρησκευτικές αφηγήσεις, είναι αυτά που, κατά τη γνώμη μου, αποδίδουν εναργέστερα το στίγμα του γραμματειακού αυτού είδους.

Βραχυγραφίες

- Gemert, *Ambrosianus gr. Y 89 sup.* Arnold van Gemert, «Ο Ambrosianus Graecus Y89 sup.»: *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov (επιμ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Bakker-Gemert, *Ρίμα* W.F. Bakker- A. F. van Gemert, “The Ρίμα Παρηγορητική of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum”: *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, W.F. Bakker – A. F. van Gemert – W. J. Aerts (ed.). Leiden, E. J. Brill, 1972, 74-195.
- Schartau, *Δευτέρα Παρουσία* B. Schartau (εκδ.), *Δευτέρα Παρουσία δια στίχου*. Scandinavian Society of Greek Studies, 2005.
- Σπ. Λάμπρος, *Πρόρρησις του Ανδριτζοπούλου* Σπ. Λάμπρος (εκδ.), «Ἡ πρόρρησις τοῦ Ἄνδριτζοπούλου», *Νέος Ελληνομνήμων Γ'*, 1906, σ. 474-476.
- N. Καπώνης, *Πρόρρησις Ανδριτζοπούλου* Νικόλαος Καπώνης, «Ἡ πρόρρησις τοῦ ἀγιωτάτου Ἄνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριάνον Κύριν Μιχαήλ. Μια νέα προσέγγιση». *Βυζαντινός Δόμος*, τ. 13, 2002-2003, σ. 129-141.
- Ellissen, *Analekten* A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechisen Literatur*, Leipzig 1857.
- Bousset, *Der Antichrist* Wilhelm Bousset, *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche*. Göttingen 1895.
- McGinn, *Visions of the End* Bernard McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Columbia University Press, New York 1979.
- Kmosko, *Das Rätsel des PseudoMethodius* M. Kmosko, «Das Rätsel des Pseudomethodius», *Byzantion* 6 (1931), 273-296.

Alexander, *Byzantine apocalyptic tradition*

Paul Alexander, *The byzantine apocalyptic tradition*, (πρόλογος: Dorothy deF. Abrahamse) University of California Press, London, England 1985.

De Stefano, *Polemiche Escatologiche*

Antonino de Stefano, “Polemiche Escatologiche intorno al 1100”, στο *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Ρώμη 1958, τόμ.1., σ. 143-152.

Α΄ Εισαγωγή

Η χειρόγραφη παράδοση

Η παρούσα έκδοση βασίζεται στον κώδικα Laur. Ashburnh. 1549 ο οποίος βρίσκεται στην Biblioteca Medicea Laurenziana της Φλωρεντίας. Πρόκειται για ένα χαρτώο χειρόγραφο διαστάσεων 21,4x 15,5 εκατοστών που αποτελείται από 28 φύλλα¹. Ο A. F. van Gemert, αναζητώντας τη χειρόγραφη παράδοση της *Ρίμας Παρηγορητικής* του Μαρίνου Φαλιέρου, αναφέρει τα κείμενα του κώδικα: «[...] Η *Ρίμα* καλύπτει τα τελευταία [φύλλα], φφ. 22^r-28^v. Τα προηγούμενα κείμενα είναι κυρίως πατερικά: Διάλογος του Μεγάλου Βασιλείου με τον Μεγάλο Γρηγόριο για τον Ιωάννη τον Πρόδρομο, του αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου διάφορα σχόλια στα Ευαγγέλια, του αγίου Επιφανίου Κύπρου για τον τρόπο διαριθμίσως της Ανάστασης του Κυρίου, του Μεγάλου Βασιλείου για την ενανθρώπιση του Χριστού. Μετά τα κείμενα αυτά υπάρχει ένα λευκό φύλλο. Ακολουθεί, από το φ. 20^r κ.ε., ένα ανέκδοτο δημώδες ποίημα σε ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους για τον Αντίχριστο»².

Το εν λόγω ποίημα, το οποίο τίθεται εδώ προς έκδοση, καλύπτει τα φύλλα 20^r-21^v του κώδικα Laur. Ashburnh. 1549. Ο συντάκτης του καταλόγου τοποθετεί το ποίημα στην κατηγορία των προφητικών κειμένων σχετικά με τον Αντίχριστο και την ημέρα της Κρίσης. Η πρόσβαση στα συγκεκριμένα φύλλα του χειρογράφου έγινε μέσω αναλογικών φωτογραφιών υψηλής ανάλυσης.

Ο αντιγραφέας

Αντιγραφέας του κώδικα Laur. Ashburnh. 1549 είναι ο επτανήσιος, σύμφωνα τις υποθέσεις του J. Trumpf³, Μιχαήλ Κυριακόπουλος. Ο Κυριακόπουλος αντέγραψε και το χειρόγραφο με αριθμό 1444 της ίδιας συλλογής, του οποίου η αντιγραφή ολοκληρώθηκε στις 8 Δεκεμβρίου 1521⁴. Το υπ' αριθμόν 1549 παραμένει, σύμφωνα με τον κατάλογο Vogel-Gardthausen, αχρονολόγητο⁵.

Η αρχή του κειμένου κοσμεύεται από ένα χειρόγραφο σχέδιο, το οποίο μοιάζει να έχει τη μορφή Ζ (Ιησούς Χριστός). Αρχίγραμμα δε συναντάμε παρά μόνο στην έβδομη αράδα του φύλλου 20^r και συγκεκριμένα στη λέξη «επουράνιε». Η γραφή του κειμένου είναι γενικά συνεχόμενη και διακόπτεται μόνο στην αλλαγή του στίχου. Οι κεραίες των γραμμάτων και ιδιαίτερα των α, κ και λ εκτείνονται συχνά εκτός αράδας. Όσον αφορά τη χρήση συμπλεγμάτων, ο γραφέας την επιλέγει (όχι σταθερά) για τις διφθόγγους ου και ει, το στ- και τα γραμματικά σύνολα μαρ- και μερ-. Επίσης, για τις λέξεις «επουράνιος» (*έπουράνιε*),

¹ Bakker-Gemert, *Ρίμα*, σ. 84.

² Gemert, *Ambrosianus gr. Y 89 sup.*, σ. 119.

³ J. Trumpf, "Zur Überlieferung des mittelgriechischen Prosa-Alexander und der Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου": *Byzantinische Zeitschrift* 60, 1967, σ. 3-40.

⁴ Maria Vogel-Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipsig, 1909, σ. 314.

⁵ ό.π.

«άνθρωποι», «ιησούς χριστός», «μήτηρ» (μητρός), «πατρίδα», «θεός» και «κύριος» (Θεοῦ Κυρίου) καθώς και για τις συλλαβές -ην-, -φρ-, -ετ-. Η ασταθής ορθογραφία είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου γραφέα⁶. Ο τονισμός των λέξεων γίνεται κανονικά. Μουτζούρες με μελάνι συναντώνται δύο φορές, δεν προκαλούν όμως ιδιαίτερα προβλήματα στην ανάγνωση του χειρογράφου: Στο φύλλο 20^v έχει πέσει μελάνι στις τελευταίες συλλαβές των δύο τελευταίων στίχων το οποίο – αν υπολογίζω σωστά – έχει ποτίσει και τις πρώτες συλλαβές των δύο τελευταίων στίχων του φύλλου 21^r.

⁶Bakker-Gemert, *Ρίμα*, σ. 87.

Σύντομη περίληψη

Το έμμετρο στιχούργημα πραγματεύεται την έλευση του Αντίχριστου στη γη. Ο αφηγητής, αφού ζητήσει τη φώτιση του Θεού προκειμένου να αφηγηθεί τη Δευτέρα Παρουσία, στη συνέχεια θα αναφερθεί αφενός στα «σημάδια» που προμηνύουν την έλευση του Αντίχριστου, αφετέρου στο κλίμα φόβου που θα επικρατήσει. Στο τέλος θα απευθυνθεί στους πιστούς με νουθεσίες προκειμένου να μην παρασυρθούν από τα ψεύτικα σημάδια με τα οποία θα προσπαθήσει ο Αντίχριστος να τους παρασύρει.

Περιληπτική αναδιήγηση

Ο αφηγητής ζητά από το Θεό να του δώσει φώτιση (γνώση και νου) έτσι ώστε να μπορέσει να διηγηθεί αυτά που θέλει και να τον ευχαριστήσει. Τον παρακαλεί να φανερώσει τη δύναμή του σε όλη την οικουμένη, ζητώντας ξανά τη βοήθειά του προκειμένου να τελειώσει όσα έχει στον νου του. Άλλωστε δίχως τη χάρη του Θεού τίποτα δεν είναι δυνατό να συμβεί, ούτε καν το πιο μικρό. Αυτό είναι κάτι που το αποδεικνύει «με γράμμα» ο Ιωάννης ο Βαπτιστής. Επομένως, με τη βοήθεια του Θεού, ο αφηγητής θα ξεκινήσει τη διήγηση όσων πρόκειται να γίνουν την ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας.

Ήταν ανέκαθεν γνωστό με προφητεία ότι επρόκειτο να έρθει ο Αντίχριστος στη γη. Αυτό το είπε ο Ιησούς στο όρος Σινά όταν δίδασκε τους μαθητές του. Εκείνος λοιπόν ο καιρός, ο καιρός της έλευσης του Αντίχριστου, πρόκειται να σημάνει το τέλος του κόσμου. Κατακλυσμός θα γίνει στη γη ενώ ο Αντίχριστος θα αρχίσει το κήρυγμά του. Ουρανός και γη θα υποστούν τα σημάδια της έλευσης: λιμοί και θανατικά θα πλήξουν τους ανθρώπους, ενώ οι απόστολοι θα σκορπιστούν ανά την υφήλιο. Θα υπάρξουν έριδες μεταξύ των εθνών και μεταξύ των χριστιανών. Τότε θα συντελεστούν οι προφητείες του Δανιήλ, ο οποίος πρόκειται να ανέβει από τους κάμπους στα βουνά και να κατέβει απ' τα βουνά στους κάμπους. Η τρομάρα θα είναι απροσμέτρητη και ο χρόνος θα σμικρυνθεί προκειμένου να μη χαθούν οι δίκαιοι. Όλα αυτά θα συντελεστούν μέσα σε τρία χρόνια και μια εβδομάδα. Η θάλασσα θα τραβηχτεί, η γη θα τρέμει, ο ήλιος θα χάσει το φέγγος του, το ίδιο και τα αστέρια. Η γη, οι άνθρωποι, τα ζώα, τα πουλιά θα καούν από τους κεραυνούς. Οι άνθρωποι θα προσπαθούν να κρυφτούν μέσα στη γη και να προφυλαχθούν από τους τυφώνες ενώ τα παιδιά θα βλασφημούν μπροστά στις μανάδες τους. Θα έρθει τότε η ώρα που όλοι θα ευχηθούν να γυρνούσαν στην αγκαλιά της μάνας τους ενώ οι ζωντανοί θα προτιμούσαν να βρίσκονται στη θέση των νεκρών. Ο αφηγητής παρακαλεί το Θεό να προστατεύσει τους Χριστιανούς από ένα τέτοιο τρομακτικό βίωμα, του οποίου μάρτυρες είναι οι τρεις προφήτες Ιωάννης, Ενώχ και Ηλίας. Οι προφήτες θα διατρέχουν την υφήλιο διδάσκοντας με βροντερή

φωνή και προειδοποιώντας τους πιστούς για την έλευση του Αντίχριστου. Ο αφηγητής επισημαίνει για άλλη μια φορά πως οι Χριστιανοί δεν πρέπει να παρασυρθούν από τα επίβουλα σημάδια του γιατί η τιμωρία που τους περιμένει θα είναι όμοια της τιμωρίας του Ιούδα. Χαρακτηρίζει τον Αντίχριστο «ασεβή», «ψεύστη» και της ψυχής «αντίδικο». Είναι ικανός να κάνει τα πάντα προκειμένου να κυριεύσει τους ανθρώπους: Θα πει πως ήρθε εν ονόματι αγίου και θα δείξει «γράμματα χρυσά». Τα ίδια όμως τα γράμματα θα μαρτυρήσουν την αλήθεια και θα τον προδώσουν.

Δομή και περιεχόμενο

Το κείμενο μπορεί να χωριστεί σε τρεις επιμέρους ενότητες: η πρώτη καταλαμβάνει τους στίχους 1-20 (επίκληση στο Θεό και εισαγωγή στο θέμα), η δεύτερη τους στίχους 21–66 (περιγραφή της καταστροφής) και η τελευταία τους στίχους 67-84 (νουθεσίες). Αρκετά είναι τα νοηματικά χάσματα στη ροή της αφήγησης. Αναλυτικά:

Ο πρώτος στίχος είναι ολόκληρος μια επίκληση του αφηγητή στον «παντοκράτορα» Θεό. Σε πρώτο ενικό πρόσωπο, ο «μπιστικός», όπως αναφέρει ο ίδιος, δούλος του Θεού, ζητά από εκείνον σοφία, γνώση και βοήθεια έτσι ώστε να μπορέσει να αφηγηθεί όσα θα γίνουν την ημέρα της Κρίσης· άλλωστε, όπως επαναλαμβάνει σε κοντινούς στίχους, τίποτα δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη βοήθεια του Θεού (στ. 11, 12, 14, 16). Με μια προσφώνηση που προσιδιάζει σε κληρικό⁷, ο αφηγητής απευθύνεται στο κοινό του με σκοπό να του υπενθυμίσει κάτι ήδη γνωστό: την προφητεία για την έλευση του Αντίχριστου. Η προφητεία αυτή, σύμφωνα με το κείμενο, είχε ειπωθεί από τον ίδιο το Χριστό «εις του Σινά τὸ ὄρος⁸». Εδώ υπάρχει η πρώτη σύγχυση: Ο Μωυσής, και όχι ο Ιησούς, ήταν αυτός που ανέβηκε στο ὄρος Σινά. Μια πιθανή εξήγηση είναι το ενδεχόμενο να συγχέει ο αφηγητής το ὄρος Σινά με το ὄρος των Ελαιών, στο οποίο ο Ιησούς πράγματι μίλησε για το τέλος του κόσμου και προειδοποίησε ότι «πολλοὶ γὰρ ἐλεύσονται ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου λέγοντες ὅτι ἐγὼ εἶμι⁹», ενώ ψεύτικοι Μεσσίες θα κάνουν το κάθε τι προκειμένου να παρασύρουν τους πιστούς¹⁰.

Στη συνέχεια περιγράφονται τα καταστροφικά σημάδια που θα προηγηθούν της έλευσής του. Τα σημάδια αυτά θα εμφανιστούν σε ουρανό, θάλασσα και γη. Σεισμοί, λιμοί, επιδημίες θα απειλήσουν την ανθρωπότητα, οι λαοί θα στραφούν ο ένας εναντίον του άλλου¹¹. Τότε θα εκπληρωθούν οι προφητείες του Δανιήλ:

Τότες ἐκεῖνα θέλου ’σται ὁπού ’πεν ὁ προφήτης,
ὁ ἄξιος ὁ Δανιήλ αὐτὸς ὁ δεξιὸν κυρίτης.

⁷ Η προσφώνηση «τέκνα» απαντά τρεις φορές στο κείμενο, στ. 21, 67, 78.

⁸ στ. 23.

⁹ Μάρκ. 13:6.

¹⁰ Μάρκ. 13:22.

¹¹ πβ. κατὰ Μάρκον, 13:8.

Ό,τι ακολουθεί δεν είναι κάποιο απόσπασμα προφητικών λόγων του Δανιήλ – όπως εύλογα θα περίμενε κανείς – αλλά μια δήλωση πράξης:

Ὅπου τούς κάμπους δὲ σκοπᾶ εἰς τὰ βουνὰ ν' ἀνέβει
κ' ἀπὸ τὰ ὄρη δὲ σκοπᾶ τούς κάμπους νὰ κατέβει.

Στη συνέχεια, συναντάμε ένα προβληματικό χωρίο ἑξι στίχων (41-46):

Κ' ὅποιος ἐξελησμόνησε ἀπίσω τὸ πουγγί του
καὶ θέλει στρέψει δι' αὐτὸ τρέχοντας τὴ βουλή του,
ἀπὸ τὸν φόβον τὸν πολὺν καὶ ἐκ τὴν πολλὴ ἀντάρα,
ὄκ τις βροντὲς καὶ ὄκ τις ἀστραπὲς, ἀξείκαστη τρομάρα,
ἢ μέρα ὥρα θέλει γενεῖ νὰ μὴ χαθοῦν οἱ δίκιοι:
τρεῖς χρόνοι θέλουσιν γενεῖ μιᾶς ἑβδομάδος θήκη.

Στο χωρίο διακρίνει κανείς την απήχηση του αποσπάσματος «καὶ ὁ εἰς τὸν ἀγρὸν ὧν μὴ ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω ἄραι τὸ ἰμάτιον αὐτοῦ¹²» ἀπὸ το κατὰ Μάρκον εὐαγγέλιο. Ὅμως στο κείμενο, ο λανθάνων υποθετικός λόγος των στίχων 41-42 («κ' ὅποιος ἐξελησμόνησε ... βουλή του») ἔχει την αλλόκοτη ἀπόδοση:

ἢ μέρα ὥρα θέλει γενεῖ νὰ μὴ χαθοῦν οἱ δίκιοι:
τρεῖς χρόνοι θέλουσιν γενεῖ μιᾶς ἑβδομάδος θήκη.

Εδῶ υπάρχει πράγματι απήχηση των λόγων του προφήτη Δανιήλ: οἱ τρεῖς χρόνοι εἶναι, σύμφωνα με την προφητεία, ἡ διάρκεια της βασιλείας του Αντίχριστου (για την ἀκρίβεια τριάμισι χρόνια, τὸ ἥμισυ της επταετίας) ἐνῶ την τελευταία εβδομάδα θα ἐμφανιστοῦν οἱ προφῆτες Εὐώχ και Ηλίας:

«Καὶ θέλει στερεώσῃ τὴν διαθήκην εἰς πολλοὺς ἐν μιᾷ ἑβδομάδι· καὶ ἐν τῷ ἡμίσει τῆς ἑβδομάδος θέλει παύσῃ ἡ θυσία καὶ ἡ προσφορά, καὶ ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ Ἱεροῦ θέλει εἶσθαι τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, καὶ ἕως τῆς συντελείας τοῦ καιροῦ θέλει δοθῆ διορία ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν»¹³.

¹² Μάρκ. 13:16.

¹³ Δανιήλ 9:27.

Όσο για τη σμίκρυνση των ημερών (ή μέρα ώρα θέλει γενεῖ, στ. 45), αυτή αναφέρεται στον Ματθαίο («καὶ εἰ μὴ ἐκολοβώθησαν αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι, οὐκ ἂν ἐσώθη πάσα σὰρξ. Διὰ δὲ τοὺς ἐκλεκτοὺς κολοβωθήσονται αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι», 24,22), στον Μάρκο («καὶ εἰ μὴ ἐκολόβωσε Κύριος τὰς ἡμέρας, οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σὰρξ· ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς οὓς ἐξελέξατο ἐκολόβωσε τὰς ἡμέρας» 13,20) αλλά και σε μία από τις παραλλαγές της Αποκάλυψης του ψευδο-Μεθόδιου Πατάρων:

[...] καὶ κρατήσῃ ὁ τρισκατάρατος οὗτος δαίμων ἕτη τρία καὶ μῆνας ἕξ. Τότε κολοβωθήσονται αἱ ἡμέραι, καὶ ὁ χρόνος ὡς μὴν διαβήσεται, καὶ ὁ μὴν ὡς ἑβδομάς καὶ ἡ ἑβδομάς ὡς μία ἡμέρα, καὶ ἡ ἡμέρα ὡς ὥρα.¹⁴

Η δράση των δυο προφητών, Ενώχ και Ηλία, όπως την αναφέρει και ο συγγραφέας του κειμένου στον στίχο 63, περιγράφεται προφητικά στην Αποκάλυψη του Ιωάννη:

Τὴν αὐλὴν ὅμως τὴν ἕξωθεν τοῦ ναοῦ ἄφες ἕξω καὶ μὴ μετρήσῃς αὐτήν, διότι ἐδόθη εἰς τὰ ἔθνη, καὶ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν θέλουσι πατήσῃ τεσσαράκοντα δύο μῆνας. Καὶ θέλω δώσει εἰς τοὺς δύο μάρτυράς μου νὰ προφητεύσωσι χιλίας διακοσίας ἑξήκοντα ἡμέρας, ἐνδεδυμένοι σάκκους¹⁵.

Για την προσθήκη του Ιωάννη ως τρίτου προφήτη σύμφωνα με το κείμενό μας, ο Wilhem Bousset αναφέρει: «Η παρουσία του Ιωάννη ως τρίτου μάρτυρα πλάι στον Ενώχ και τον Ηλία, παραδίδεται εκτός από το απόσπασμα 99 του Ψευδο-Μεθόδιου (καὶ ἀποστελεῖ ἐν συντομῇ τοὺς αὐτοὺς θεράποντας τὸν τε Ἐνῶχ καὶ τὸν Ἡλίαν καὶ τὸν υἱὸν τῆς βροντῆς Ἰωάννην, οἵτινες ἐνώπιον πάντων τῶν ἐθνῶν ἐλέγξουσιν αὐτοῦ τὴν πλάνην καὶ δείξουσιν αὐτόν ψευστὴν ἐπὶ παντὸς ἀνθρώπου [...]), και στα σχόλια του Ανδρέα και Αρέθα στην Αποκάλυψη (11,3), στον Αμβρόσιο στους Ψαλμούς 45,10, στον Θεοφύλακτο και Ευθύμιο, στον Ιωάννη 21,20 στον ψευδο-Ιππόλυτο (21.104,13), στον Συμεών τον Μεταφραστή (vita Johannis 7.2) ενώ χρησιμοποιείται επίσης και από τον ηγούμενο Ιωακείμ στην ερμηνεία της Αποκάλυψης καθώς και σε αρκετές ανεξάρτητες γραφές»¹⁶.

Οι στίχοι 47-52 περιγράφουν την ώρα του κατακλυσμού ακολουθώντας το σύνηθες εσχατολογικό μοτίβο των Γραφών¹⁷, από το οποίο έχουν επηρεαστεί και άλλα θρηνητικά ή ηθικοδιδασκτικά κείμενα της περιόδου, όπως οι έμμετρες ομιλίες του Ναθαναήλ Μπέρτου, η

¹⁴ «Της θεωρίας του Μεθοδίου Επισκόπου Πατάρων» στο *Συλλογή Διαφόρων Προρρήσεων*, εκδ. Δημ. Στεφανίτζη, 1838, σ. 50. Η έντονη ομοιότητα με τον στίχο 45 του εκδιδόμενου κειμένου (ή μέρα ώρα θέλει γενεῖ) αφήνει ένα ερωτηματικό αναφορικά με το ζήτημα των επιδράσεων, δεν είναι όμως αρκετή για να ληφθεί η Αποκάλυψη του Μεθόδιου ως άμεσο πρότυπο.

¹⁵ Αποκ. 11:2, 3.

¹⁶ Bousset, *Der Antichrist*, σ. 136. Ελεύθερη μετάφραση.

¹⁷ πβ. Μάρκ. 13:24. Ματθ. 24:2, 9. Λουκ. 21:25, 26. Αποκ. 6:12, 15. 11:2.

Ρίμα περί του θανάτου που αποδίδεται στον Σκλέντζα ή το ανώνυμο έμμετρο κείμενο του 1500 περί Δευτέρας Παρουσίας (έκδ. Β. Schartau): η θάλασσα θα αποτραβηχτεί, η γη θα τρέμει, ο ήλιος θα χάσει το φέγγος του, ενώ τα αστέρια «θα φρίζουν». Η γη θα καεί από τους κεραυνούς, οι άνθρωποι θα ψάχνουν να κρυφτούν και τα παιδιά θα εύχονται να μην είχαν γεννηθεί.

Η περιγραφή της καταστροφής διακόπτεται από μια αυθόρμητη αποστροφή στον Θεό: Ο αφηγητής απευθύνεται στον Θεό παρακαλώντας να «μη λάχει Χριστιανού παιδί σὲ κείνην τὴν τρομάρα»¹⁸ ενώ αμέσως μετά, ακυρώνοντας για άλλη μια φορά τη νοηματική αλληλουχία, επανέρχεται στο εσχατολογικό κλίμα των προηγούμενων στίχων, αυτή τη φορά με αναφορά στον Ιωάννη, τον Ενώχ και τον Ηλία, οι οποίοι θα προειδοποιήσουν τους πιστούς για την έλευση του Αντίχριστου.

Η τρίτη ενότητα (67-84) ανήκει ξανά στον αφηγητή. Επαγρύπνηση αλλά και φόβος για την τελική κρίση είναι όσα προσπαθεί να εμφυσήσει στους πιστούς, με στόχο να μην παραπλανηθούν από τα «ἐπίβουλα» σημάδια, αλλά να έχουν την προσοχή τους στραμμένη στα στοιχεία που τελικά θα αποκαλύψουν τον Αντίχριστο.

Γλώσσα και στιχουργία

¹⁸ στ. 58.

Γλώσσα του ποιήματος είναι η δημώδης ελληνική της εποχής του 15ου αιώνα. Κρητικά καθώς και λόγια στοιχεία δε λείπουν, ούτε όμως αρκούν για να κατατάξουμε το μικρό σε έκταση στιχούργημα σε ένα συγκεκριμένο διαλεκτικό ιδίωμα: τα παραπάνω στοιχεία διανθίζουν απλώς μια αφήγηση στην οποία συμπλέκονται ετερόκλητα γλωσσικά χαρακτηριστικά.

Το συνηθέστερο συμπλήρωμα του γλωσσικού καμβά της ομιλουμένης είναι οι λόγιοι γραμματικοί τύποι. Η χρήση τους επιβάλλεται, κατά κάποιο τρόπο, λόγω του θρησκευτικού χαρακτήρα του κειμένου. Συναντάμε λοιπόν -κοντά σε δημώδεις- τύπους όπως *γνώσιν, εἰς, βούλεται, οὐδέν, διατί, σκοπεῖ, ἐξελησμόνησε, στρέψει, βουλή, μητρός, βοῶντας, κραυγάζουν, προσπίπτετε* κ.ά. καθώς και ονοματικά σύνολα που παραπέμπουν στο λεξιλόγιο της Θείας Λειτουργίας (*Κύριε Παντοκράτορα, Κτίστη τῆς οἰκουμένης*). Αρχαϊκές είναι επίσης ορισμένες καταλήξεις που επιλέγει ο αντιγραφέας, όπως *γυρεύσει, ζηλεύσει* αντί των αναμενόμενων *γυρέψει, ζηλέψει*.

Το κρητικό ιδίωμα απαντά σε τύπους ρημάτων όπως *πορπατοῦ, ξετελειώσει, ἀφωνιάζω*, στη χρήση του παραγωγικού επιθήματος -εύω (*διδασκεύω, προξενεύω...*), στον σχηματισμό του παρακειμένου με το *εἶμαι* + μετοχή παρακειμένου (*ἦτον προφηταμένος*), στη χρήση του ουσιαστικού *πράμα* (= *τίποτα*), της αντωνυμίας *τω(ς)*, του προθετικού *ε-* (*ἐβάλε, ἐμπαίνω, ἐκυριεύσει*).

Κοντά στον τύπο *ἐκ* (συνηθισμένο στην κρητική λογοτεχνία) θα συναντήσουμε και τον επτανησιακό *ὄκ*, και μάλιστα σε δύο στίχους συνεχόμενους (*ἐκ τὴν πολλὴν ἀντάρα / ὄκ τὶς βροντές...*, στ. 43, 44). Αυτή η – όχι σταθερή πάντως¹⁹ – επιλογή μπορεί να αποδοθεί στην επτανησιακή καταγωγή του αντιγραφέα.

Ὅσον αφορά τον κύριο γλωσσικό ὄγκο του ποιήματος, αυτός μοιάζει να ακολουθεῖ τις ιδιαιτερότητες της εποχής, παραμένοντας φυσικά αρκούντως απλοϊκός ως προς τη σύνταξη.

Με τον τύπο *θέλω* + απαρέμφατο σχηματίζεται ο μέλλοντας σε όλες τις περιπτώσεις του κειμένου, εκτός από τον στίχο 42 όπου η παραπάνω χρήση έχει βουλευτική σημασία²⁰. Ως προς το τελικό -ν ο συγγραφέας παρουσιάζεται ασταθής²¹. Ἄλλοτε επιλέγει (ή ασυνείδητα

¹⁹ Παρακάτω, ἄλλωστε, συναντούμε ξανά το *ἐκ* (*ἐκ τὴν ἀνετολή*, στ. 62).

²⁰ *Κ' ὅποιος ἐξελησμόνησε ἀπίσω τὸ πουγγί του / καὶ θέλει στρέψει δι' αὐτὸ τρέχοντας τὴ βουλή του* (στ. 41-42). Η έκφραση *θέλει στρέψει*, λόγω της συμπλεκτικής σύνδεσης του *θέλει* με το *ἐξελησμόνησε* της προηγούμενης πρότασης, δεν επέχει ἐδὼ θέση μέλλοντα.

²¹ Η αποβολή του τελικού -ν, κατά τον J. Horrocks, ήταν ένα σποραδικό και τυχαίο φαινόμενο πολλών λαϊκών ποικιλιών της ελληνικής αλλά «απ' ὅ,τι φαίνεται, η διαδικασία αυτή συναντούσε εμπόδια στα υψηλότερα επίπεδα ύφους υπό την επίδραση του εγγραμματισμού, αλλά όπου παρατηρούνταν έπαυε να είναι τυχαία [...]». (Τζ. Χόρροκς, *Ελληνικά. Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, σ. 397).

προτιμά) να το χρησιμοποιεί στα τριτόκλιτα ουσιαστικά όταν το γλωσσικό περιβάλλον παραπέμπει στον θεό, όπως παρακάτω (στ. 1-3),

Κύριε Παντοκράτορα, Φωστήρ μεγάλε,
γνώσιν καὶ νοῦν μ' ἀπόστειλε στὸν λογισμὸν μ' ἔβαλε,
στὸν δοῦλον σου τὸν μπιστικὸ νὰ πεί, νὰ κοινομήσει [...]

άλλοτε μοιάζει το «ξεχνά» μέσα στη ροή της αφήγησης (στ. 11-12),

Διατὶ διχῶς τὴν χάρι σου δὲ δύνεται νὰ μένει,
μὲ δίχως τὴν βοήθεια σου πρᾶμα μικρὸ νὰ γένει.

ενώ άλλες φορές επιμένει να το χρησιμοποιεί ακόμα κι όταν δεν υπάρχει λόγος (στ. 28):

στὸν κόσμον ὄλον σήμερον θέλουσιν προξενεύει.

Γενικά η χρήση του τελικού -ν δε βασίζεται σε συγκεκριμένα κριτήρια (κλιτικά, ευφωνικά ή άλλα). Συχνή είναι πάντως η απουσία του από το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο των ρημάτων, χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινής τής εποχής (κάψου, βρεθοῦ, σώσου, δοῦ, πορπατοῦ). Ως προς τον σχηματισμό του τρίτου πληθυντικού προσώπου, συναντάμε και τις δύο καταλήξεις, -ου(ν) αλλά και -ουσι(ν), με κριτήριο το συνταίριασμα του μέτρου: θέλου (στ. 32) και θέλουσι (στ 33), λέου (στ. 53) και λέγουσι (στ. 84).

Αναλογικά με τη μικρή έκταση του κειμένου και συγκριτικά με την απλοϊκότητα του στιχουργικού νου δεν είναι λίγες οι σπάνιες λέξεις ή τα απροσδόκητα ονοματικά σύνολα. Θα συναντήσουμε λοιπόν εκφράσεις όπως *βρίσκεται ριμμένος, ἢ ἀπὸ σπιλάδες, μαγικὴ ὑπόθεση, ἦλθεν ἐν ἀγίου, αὐτὸς ὁ δεξιῶν κυρίτης*, σπάνιες ή και αθησαύριστες λέξεις όπως *κυρίτης, ἐξελησμόνησε, ἀξείκαστη, ἀρκά, πολυχάριτε* αλλά και ιδιότυπους τρόπους σύνταξης που μερικές φορές δυσχεραίνουν την κατανόηση: *εἰς μία σάρκα θέλου ἴσται νὰ δοῦ τὴ συντελεία*. Ως προς τη σύνταξη των ρημάτων, δεν υπάρχουν εκπλήξεις, εκτός από περιπτώσεις όπως στον στίχο 79 (*ἦλθεν ἐν ἀγίου*) όπου και μάλλον έχει γίνει υποσυνείδητη απλοποίηση της έκφρασης *ἐν ὀνόματι ἀγίου*.

Ως προς τη στιχουργία: Το ποίημα εκτείνεται σε 84 ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν τη συνήθη δομή του πολιτικού στίχου, με ένα σημαντικό ποσοστό, όμως, να παρουσιάζει μετρικές ανωμαλίες που αφορούν είτε την ποσότητα των συλλαβών είτε το ρυθμό και την ομοιοκαταληξία. Αναλυτικά:

Πλεονασματικοί κατά μία συλλαβή είναι οι στίχοι 8 (εννιά συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο), 38 (εννιά συλλαβές στο δεύτερο ημιστίχιο), 44 (δέκα συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο) και 45 (εννιά συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο). Ελλιπείς κατά μία συλλαβή είναι οι στίχοι 2 (επτά συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο), 54 (έξι συλλαβές στο δεύτερο ημιστίχιο), 60 (επτά συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο), 64 (έξι συλλαβές στο δεύτερο ημιστίχιο)²² και 78 (επτά συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο), ενώ ελλιπής κατά δύο συλλαβές είναι μόνο ο πρώτος στίχος (πέντε συλλαβές στο δεύτερο ημιστίχιο).

Συχνός είναι ο τονισμός της πρώτης συλλαβής, χαρακτηριστικό που συνηθίζεται στα ιαμβικά μέτρα: στ. 2, 7, 9, 33, 35, 37, 41, 59, 61, 65, 67, 69, 70, 77, 79, 80²³. Αρκετά συχνός είναι ο τροχαϊκός ρυθμός στο ξεκίνημα του πρώτου ημιστίχιου: στ. 2, 7, 9, 33, 35, 37, 54, 59, 65, 67, 70, 79, 80. Οι υποχρεωτικοί τόνοι πέφτουν στην 6η ή στην 8η συλλαβή του πρώτου ημιστίχιου και στη 14η του δεύτερου ημιστίχιου:

Νὰ λέου ἀναστενάζοντας τῆς μάννας ἕνας ἕνας (στ. 53)

ἀνθρώπους ζῶα καὶ πουλιὰ καὶ πετεινὰ νὰ κάψου (στ. 50).

Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα του πολιτικού στίχου υπάρχει στους στίχους 23, 30, 45 και 58, όπου ο τόνος πέφτει σε 6η και 8η συλλαβή του πρώτου ημιστίχιου:

Σάν τό 'πε ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τοῦ Σινὰ τὸ ὄρος (στ. 23)

πολλοὶ σεισμοί, πολλοὶ λιμοὶ θέλου γενεῖ στὰ κάστρο (στ. 30)

ἡ μέρα ὥρα θέλει γενεῖ νὰ μὴ χαθοῦν οἱ δίκου (στ. 45)

μὴ λάχει Χριστιανοῦ παιδί σὲ κείνην τὴν τρομάρα (στ. 58).

Σε δύο από τους στίχους του ποιήματος έχουμε τονισμό 1ης και 3ης συλλαβής με την 3η να υπόκειται σε μετρικό χασοτόνισμα:

Τότε εἶδανε πρότερον - τρεῖς θέλουν μαρτυρήσει - (στ. 61)

και

Λόγο μὴ τοῦ πιστεύσετε, μὴ σμίξετε κοντά του (στ. 69).

Πολλή συχνή είναι η χασμωδία, εσωτερική και εξωτερική: Στους στίχους 1, 5, 6, 8, 9, 12, 17, 23, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 74, 76, 77, 79, 80 και 82 την εντοπίζουμε τόσο μεταξύ των φωνηέντων μίας λέξης όσο και μεταξύ δύο

²² Η ανωμαλία αίρεται αν γίνει διόρθωση του *συντελειά* σε *συντελεία*.

²³ Στην πρώτη συλλαβή τονίζονται επίσης οι στ. 1, 54 και 60, λόγω της μετρικής τους, όμως, ανωμαλίας δε λήφθηκαν υπόψιν.

λέξεων (π.χ. στ. 1 Κύριε ή στ. 23 τὸ ὄρος). Στους στίχους 17, 19, 22, 37, 39, 41, 47, 57, 68, 70 και 74 εντοπίζουμε χασμωδία στην τομή του στίχου. Ενδεικτικά παραδείγματα:

Λοιπὸς μὲ τὴν βοήθειαν σου ἐμπαίνω νὰ κινήσω (στ. 17)

ἀντίχριστος νὰ γεννηθεῖ ἦτον προφηταμένος (στ. 22)

Η χασμωδία διατηρείται από τον στιχουργό όταν εξυπηρετεί το μέτρο,

τοῦ οὐρανοῦ, τῆς θάλασσας, τῆς γῆς τῆς στεριωμένης (στ. 6)

καὶ εἰς τὸν ἄλλον Χριστιανὸν θέλει σκοπεῖ νὰ φάγει (στ. 36)

ή απλώς επειδή ο ίδιος δεν έχει τη στιχουργική δεινότητα που απαιτείται προκειμένου να επεξεργαστεί το στίχο με αρτιότητα:

ὁ ἄξιος ὁ Δανιὴλ αὐτὸς ὁ δεξιῶν κυρίτης (στ. 38)

Στις περιπτώσεις εκείνες που δεν εξυπηρετεί το μέτρο, η χασμωδία αποφεύγεται μέσω της έκθλιψης, της αφαίρεσης ή της κράσης (π.χ. μ' ἐβάλε στ. 2, πὸν ἴπλάστη στ. 72, ὀπόκαμες στ. 57).

Η συνίζηση συναντάται λιγότερο συχνά. Απαντά έξι φορές στο εσωτερικό της λέξης (στ. 12, 16, 20, 35, 52, 53²⁴) και εφτά φορές μεταξύ διαδοχικών λέξεων (στ. 10, 13, 35, 43, 51, 63, 79). Στον στίχο 35, μάλιστα, έχουμε συνίζηση τριών φωνηέντων: *μία βασιλεια ἀντίδικα*. Από τις συνιζήσεις μεταξύ διαδοχικών λέξεων, οι περισσότερες δημιουργούνται με το άρθρο: *καὶ ὁ* (στ. 10), *δείχνει ὁ* (στ. 13) κ.ά.

Η ομοιοκαταληξία είναι ζευγαρωτή και ως προς την ποιότητά της συνηθισμένη και εύκολη. Κυμαίνεται από την φτωχή ρίμα με επανάληψη της ίδιας λέξης²⁵ όπως *κάψου-κάψου* (στ. 49-50), *δοῦσι-δοῦσι* (στ. 59-60) και *ψεύστης-ψεύστης* (στ. 71-72) και φτάνει ως το επίπεδο της απλής ομοιοκαταληξίας *ἄστρο-κάστρο* (στ. 29-30), *διδασκεύει-προξενεύει* (στ. 27-28), με την καλύτερη προσπάθεια να βρίσκεται μάλλον στους στίχους 7-8: *ἀβύσσου-δύναμή σου*. Φυσικά, υπάρχουν και οι προβληματικοί ως προς την ομοιοκαταληξία στίχοι (στ. 11-12, 23-24, 53-54, 57-58, 63-54), στους οποίους είτε εντοπίζεται στρέβλωση της αναμενόμενης ομοιοκαταληξίας (*μείνει-γένει* στ. 11-12, *ὄρος- <...>ας* στ.23-24, *ἕνας-γεννᾶς* στ. 53-54, *Ἥλια-συντελειά* στ. 63-64)²⁶ είτε πλήρης απουσία της (*σάρκα-τρομάρα* στ.57-58).

²⁴ Δε λαμβάνονται υπόψιν οι γραμματικού τύπου συνιζήσεις (π.χ. ἥλιος, στ. 48).

²⁵ Το γεγονός ότι θα μπορούσε να υπάρξει επαρκέστερη ομοιοκαταληξία π.χ. με το *ψεύστης* (στ. 71-72) ή το *δοῦσι* (στ. 59-60) παραπέμπει στην πιθανότητα αντιγραφικού λάθους.

²⁶ Οι ομοιοκαταληξίες αυτές εξομαλύνθηκαν και η πρώτη γραφή ενσωματώθηκε στο υπόμνημα.

Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με έναν στιχοπλόκο (επ' ουδενί ποιητή) του οποίου η εκφραστική ένδεια και οι γλωσσικές αδυναμίες δεν εμποδίζουν την εν θερμώ σύνθεση ενός μικρού θρησκευτικού στιχουργήματος. Το έμμετρο αφήγημα αφήνει μια αίσθηση μετριότητας εφόσον οι λέξεις και η σύνταξη δεν επιτυγχάνουν την υψηλή μεταξύ τους σύζευξη η οποία, με τη σειρά της, δημιουργεί ένα λογοτέχνημα. Αφήνει όμως και μια αίσθηση αυθορμητισμού, που το διαφοροποιεί τόσο από τα φροντισμένα αγιολογικά κείμενα της περιόδου όσο και από τους πατερικούς λόγους ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου.

Ιστορική τοποθέτηση και ποιητική αξία

I. Από τις σιβυλλικές προφητείες στις εσχατολογικές αφηγήσεις. Σημεία τομής.

Οι σιβυλλικοί χρησμοί ήταν παρόντες στους «αποκαλυπτικούς λόγους» των Χριστιανών ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ.²⁷. «Αποκαλυπτικά σχόλια στην παγκόσμια ιστορία και προφητείες άμεσης καταστροφής, οι οποίες αποδίδονταν στη Σίβυλλα, πολλαπλασιάζονται διαρκώς κατά τον Μεσαίωνα»²⁸. Κατά κάποιον τρόπο, οι Σίβυλλες συμβόλιζαν στα παγανιστικά χρόνια ό,τι και οι προφήτες στην περίπτωση του Ισραήλ: Με τη σοφία του Δαβίδ και της Σίβυλλας λέει ένας ποιητής του 13ου αιώνα και αυτό ας ληφθεί υπόψιν, γράφει ο McGinn²⁹. Σύμφωνα με τον τελευταίο, κατά τα ελληνιστικά χρόνια οι Σίβυλλες ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στη Ρώμη. Τα βιβλία με τις προφητείες τους φυλάσσονταν στο Καπιτώλιο και οι ιερείς τα συμβουλευόνταν σε περιόδους κρίσης ή εμφάνισης ασυνήθιστων οιωμών. Αυτό συνέβαινε περισσότερο κατά την περίοδο της *res publica* και λιγότερο κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας³⁰.

Τα σιβυλλικά κείμενα της μετά Χριστόν εποχής αποτελούν μαζί με τις οράσεις του Δανιήλ και τα κείμενα των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης τη λεγόμενη Λογοτεχνία της Αποκάλυψης (*Apokalypsenliteratur*) για την οποία κάνει λόγο ο Wilhem Bousset στον πρόλογο του βιβλίου του³¹. Για τον Bousset τα παραπάνω κείμενα αποτελούν μια αδιαίρετη αλυσίδα μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς³².

Τον 7ο αιώνα μ.Χ, οι σιβυλλικές προφητείες δίνουν τη θέση τους σε ένα νέο αποκαλυπτικό κείμενο που αποδίδεται στον Μεθόδιο, επίσκοπο Πατάρων. Ο τίτλος της αποκάλυψης είναι *Revelatio S. Methodii de temporibus novissimis* και γράφτηκε από Σύρο

²⁷ McGinn, *Visions of the End*, σ. 18.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 19. (Σημειώνεται εδώ πως η μετάφραση όλων των ξενόγλωσσων αποσπασμάτων ανήκει στη γράφουσα).

²⁹ Στο ίδιο, σ. 20.

³⁰ ό.π.

³¹ Bousset, *Der Antichrist*.

³² Στο ίδιο, ελεύθερη μετάφραση από τον Πρόλογο του βιβλίου.

χριστιανό μεταξύ 655 και 674 μ.Χ. Η χρήση του ονόματος του Μεθοδίου Πατάρων, θανόντος το 311, είναι σκόπιμη, ώστε να έχει η προφητεία περισσότερο κύρος³³. Κάτι τέτοιο είναι, άλλωστε, κοινός τόπος στη χρησμολογική γραμματεία. Σύμφωνα με την προφητεία του Μεθοδίου, προς το τέλος του κόσμου θα εμφανιστεί ένας θαρραλέος Ρωμαίος αυτοκράτορας, θα καταστρέψει την στρατιωτική δύναμη του Ισλάμ και θα απωθήσει τους Άραβες από τις πολιτισμένες χώρες στις άγονες ερήμους. Το σημάδι του τέλους του κόσμου είναι η ξαφνική εμφάνιση του τουρκικού λαού, ο οποίος θα ερημώσει όλο τον κόσμο και στο τέλος θα καταστραφεί από ουράνιο στρατό³⁴. Το Ισλάμ, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Καριώτογλου, ταυτίζεται με τον Αντίχριστο, προφητεύονται οι καιροί της θλίψεως και παρέχεται το ελπιδοφόρο μήνυμα της κατανίκησης του «Ισμαήλ» (γενάρχη των Αράβων) από τον Χριστό³⁵. Ο R. Kmosko επισημαίνει στο άρθρο του³⁶ ότι η προφητεία του Μεθοδίου δεν είχε επιτυχία τόσο στις λατινικές χώρες όσο στην Ελλάδα, τη Ρωσία και τις σημιτικές χώρες της Ανατολής, όπου και προέκυψε πλήθος παρόμοιων γραφών επηρεασμένων από αυτή. Στην Ευρώπη πάλι τη θεωρούσαν ως ένα ανόητο αποκύημα της φαντασίας ενός ημίτρελου μοναχού και την προσπερνούσαν με αδιαφορία. Για τον Kmosko η αποκάλυψη του Μεθοδίου δεν είναι ένα κείμενο που πρέπει να αγνοηθεί καθώς δίνει μια «ανεκτίμητη εικόνα των υπόγειων πνευματικών ρευμάτων της Ανατολής»³⁷.

Η Dorothy deF. Abrahamse επισημαίνει στον πρόλογο του βιβλίου του Paul Alexander, *The byzantine apocalyptic tradition*, ότι οι παραλλαγές της προφητείας αυτής απαρτίζουν «ένα σώμα υλικού ιδιαίτερης σημασίας ως προς τον σχηματισμό και τη μετάδοση των εσχατολογικών ιδεών για τα επόμενα χρόνια. Η φιγούρα του Αντίχριστου, η οποία επρόκειτο να παίξει ένα τόσο σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα δυτική σκέψη, ήταν ήδη παρούσα στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, αλλά σε αυτές τις βυζαντινές προφητείες, αποκτά μια επεξεργασμένη ιστορία και προσωπικότητα»³⁸. Όσο για τη βάση της παράδοσης όλων αυτών των αποκαλύψεων αυτή δεν ήταν παρά ένας όγκος προφητειών που γράφτηκαν με ψευδώνυμο εν ονόματι των Πατέρων της Εκκλησίας ή βιβλικών προσώπων και επανεκδίδονταν με σκοπό να ανταποκριθούν στις νέες ιστορικές περιστάσεις³⁹. Την αποκάλυψη του Μεθοδίου (ή ψευδο-Μεθοδίου) ο Paul Alexander την ορίζει ως σημείο εκκίνησης της προφητικής παράδοσης (*prophecy*) του μεσαίωνα⁴⁰.

³³ Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Δόμος, Αθήνα 1994, σ. 97.

³⁴ Kmosko, *Das Rätsel des PseudoMethodius*, σ. 273.

³⁵ Αλέξανδρος Καριώτογλου, *ό.π.*, σ. 97.

³⁶ Kmosko, *Das Rätsel des PseudoMethodius*, σ. 273-296.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 274.

³⁸ Alexander, *Byzantine apocalyptic tradition* (από τον πρόλογο) σ. 4.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 7.

II. Η εμφάνιση του Αντίχριστου: Ζήτημα πρωτίστως πολιτικό.

Η συγγραφή και κυκλοφορία – ήδη από τον πρώτο αιώνα μετά τη Σταύρωση – έργων διαφορετικού είδους γύρω από την ιδέα ή το πρόσωπο του Αντίχριστου, επιβάλλει την αναζήτηση των διαχωριστικών γραμμών, όπου αυτές υπάρχουν, μεταξύ θρησκευτικής και πολιτικής στόχευσης. Πολιτικές συνδηλώσεις και ιστορικά γεγονότα πιθανόν να λανθάνουν σε εκ πρώτης όψεως προφητικά κείμενα, ενώ την ίδια στιγμή ο διδακτικός λόγος του 15ου αιώνα διανθίζεται με αφηγήσεις για το τέλος του κόσμου.

Από την πρώτη αναφορά του στα βιβλικά κείμενα του Ιωάννη και του Παύλου μέχρι τις κάθε λογής αφηγήσεις ως τον 15ο αιώνα μ.Χ., ο Αντίχριστος, ως πρόσωπο ή έννοια, παρουσιάζεται τελικά περισσότερο με ιστορικό παρά με θρησκευτικό ή μεταφυσικό μανδύα. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν η έλευση του Αντίχριστου απασχολούσε τον απλό πιστό π.χ. του 8ου, του 13ου ή του 15ου αιώνα, πάντως μια μερίδα κληρικών συνέπλεκε συχνά το κομμάτι αυτό της χριστιανικής πίστης με ζητήματα εκκλησιαστικής κυριαρχίας. Από όλα τα θρησκευτικά δημιουργήματα, ο Αντίχριστος είναι το καταλληλότερο ως προς τις δύο συμφέροντες για την εκκλησία και την εξουσία οπτικές: αφενός για να εξομοιωθεί με κάθε πλευρά του (ιστορικού/πραγματικού ή μεταφυσικού) κακού, αφετέρου για να αποτελέσει ένα αόρατο «χαλινάρι» προκειμένου να κρατήσει τους πιστούς κοντά στους θρησκευτικούς τους ταγούς. Και όχι μόνο: Έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τη συχνότητα και τις περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθεί ένας πραγματικός κίνδυνος μέσα από το πρίσμα της ανεπιθύμητης έλευσής του –άρα και την υποσυνείδητη αγωνία ότι το τέλος του κόσμου πλησιάζει. Μένει λοιπόν να δούμε σε ποιον βαθμό ο έμφυτος φόβος του ανθρώπου για το τέλος αντικατοπτρίζεται μέσα σε μεταφυσικά πλαίσια και από ποιο σημείο και πέρα αντανακλάται αυτός ο φόβος στις ιστορικές του συνδηλώσεις. Σε κάποια από αυτές τις κατηγορίες μένει να καταταχθεί και το προς έκδοση κείμενο.

Μια πρώτη προσέγγιση

Αρκεί να συγκρίνει κανείς ένα ικανό μέρος των θρησκευτικών και εσχατολογικών αφηγήσεων του 15ου αλλά και των προηγούμενων αιώνων με το εκδιδόμενο κείμενο, για να διαφανούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τελευταίου: Το έμμετρο κείμενο της παρούσας έκδοσης συνδυάζει ένα μεικτό ύφος μεταξύ προφητείας, προσευχής και νουθεσίας-προειδοποίησης, όλα αυτά συναρμοσμένα κάτω από τον λαϊκό χαρακτήρα της γλώσσας και του ύφους του στιχουργού. Δεν είναι λοιπόν ένα ηθικοδιδακτικό κείμενο που με αναφορές στην καθημερινότητα προσπαθεί να νουθετήσει, ούτε μια φροντισμένη αγιολογική ποιητική αφήγηση όπως αυτές του Ανδρέα Σκλέντζα ή του Ιωάννη

Πλουσιαδηνού· πολύ περισσότερο, δεν είναι μια διήγηση για τη ζωή και το θάνατο (όπως ο *Απόκοπος* ή η *Ρίμα Θρηνητική*) αλλά ούτε και μια διήγηση ψυχωφελής όπως η *Αμαρτωλών σωτηρία* του Αγάπιου Λάνδου. Το ολιγόστιχο αφήγημα είναι ένα κείμενο που μοιάζει να έχει γραφτεί «εν θερμώ», συνδυάζοντας την αμεσότητα της διδαχής με τον εσχατολογικό χαρακτήρα μιας προφητείας.

Η σύγκριση με τα παρόμοια θεματικής έργα του 15ου αιώνα καθώς και η αναζήτηση πηγών, είτε αυτές λειτουργούν ως ξεκάθαρο πρότυπο είτε απηχούνται ασυνείδητα μέσα στο έργο, θα δείξει εναργέστερα τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του στιχουργήματος που έχουμε στα χέρια μας.

III. Ιστορικές προβολές και συνδηλώσεις: Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η άλωση της Πόλης και ο ενωτικός «κίνδυνος».

Στον Ιππόλυτο, επίσκοπο Πόρτου το β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. (ξέρουμε πως πέθανε το 260), αποδίδεται μια επιστολή με τίτλο *Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου*. Ο ψευδο-Ιππόλυτος, αφού πει ότι οι προφύτες «ὀφθαλμοὶ ἡμῶν ἐγένοντο» επειδή προέβλεψαν μέσα από την πίστη τους τα μυστήρια του Λόγου, αναφέρει στο κείμενό του τον Ησαΐα, τον Ιεζεκιήλ και τον Δανιήλ, καθώς το ζήτημα που τον απασχολεί είναι το εξής: Οι προφύτες, από φόβο μήπως τρομάξουν τους πιστούς, δεν προφύτευσαν ξεκάθαρα αλλά «διὰ παραβολῶν καὶ αἰνιγμάτων⁴¹». Είναι λοιπόν λογικό να κινδυνεύσουν οι σύγχρονοί του όταν τολμήσουν να πουν με ξεκάθαρο τρόπο αυτά για τα οποία οι παλιοί προφύτες μιλούσαν κρυπτικά. Καλεί τον Ησαΐα να πει τι ακριβώς προφύτευσε περί της Βαβυλώνας και αναρωτιέται: «οὐ γένηται ἤδη ταῦτα;» (749c). Μετά απευθύνεται στον Δανιήλ: «Λέγε μοι ὦ μακάριε Δανιήλ. Πληροφόρησόν μοι, παρακαλῶ. Προφητεύεις περὶ τῆς λεαίνης... Εὐφραίνου μακάριε Δανιήλ · οὐκ ἐπλανήθης· γένηται ταῦτα πάντα» (752c). Στη συνέχεια κάνει μια αποστροφή στον Ιωάννη της *Αποκάλυψης* (756b). Αυτό που ο Ιππόλυτος προσπαθεί να πει είναι πως τελικά οι προφητείες έχουν εκπληρωθεί. Για το ζήτημα της ἔλευσης του Ἀντιχρίστου δε δίνει μια ξεκάθαρη ἀπάντηση· αυτό όμως που δύναται κάποιος να συναγάγει από το κείμενο είναι μια ατμόσφαιρα μεταφυσικού αδιεξόδου από την πλευρά μιας ορισμένης μερίδας του κλήρου. Και αυτό θα σταματούσε εκεί αν η επιστολή δεν τελείωνε με την προσπάθεια του Ιππόλυτου να αντιστοιχίσει το χξς' (666) με κάποιο ὄνομα. Και καταλήγει: «φανερὸν δ' ἔστι πᾶσιν, ὅτι οἱ κρατοῦντες ἔτι νῦν εἰσι Λατίνοι· εἰς ἑνὸς οὖν ἀνθρώπου ὄνομα μεταγόμενον, γίνεται Λατεῖνος. Ὡστε οὔτε προκηρύσσειν δεῖ ὡς ὄντος

⁴¹ Ιππόλυτος, *Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου*, *Patrologia Graeca* 10, 725-788, 749b.

τούτου ονόματος, οὔτε πάλιν ἀγνοεῖν, ὅτι μὴ ἄλλως δύναται λέγεσθαι [...]»⁴². Στο πρόσωπο του Πάπα, λοιπόν, συγκεντρώνονται τα χαρακτηριστικά του Αντίχριστου.

Μια ακόμη περίπτωση από τις πολλές των ταυτίσεων Αντίχριστου-Πάπα διαφαίνεται στο κείμενο *Πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου*⁴³. Γραμμένο στα τέλη του 13ου αιώνα και σωζόμενο σε δύο φύλλα του παρισινού κώδικα Par. Gr. 2661, το μικρό σε έκταση κείμενο έχει ως θέμα την κατάλυση του βυζαντινού κράτους και την ἔλευση του Αντίχριστου. Και πάλι ὅμως, το κλίμα δεν εἶναι αμιγῶς θρησκευτικό: Σύμφωνα με τον ιστορικό και αρχαιολόγο Ν. Καπώνη, η *Πρόρρησις* δεν εἶναι παρά μια επιστολή την οποία ἔστειλε ο κληρικός (ὅπως φαίνεται από τον τίτλο «ἀγιώτατος») Ἀνδριτζόπουλος στον Μιχαήλ Ζωριάνο (ἀξιωματοῦχοι και οι δύο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου), η οποία αργότερα διασώθηκε από τον αντιγραφέα του Par. Gr. 2661⁴⁴. Ο κληρικός εκφράζει στον παραλήπτη την αγωνία του για την κατάλυση της «ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβῶν» και την τελική επικράτηση του Αντίχριστου⁴⁵. Αυτοκράτορας του Βυζαντίου ἐκείνη την περίοδο ἦταν ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος⁴⁶. Ο Παλαιολόγος ἐπιθυμοῦσε τη συνένωση των ἐκκλησιῶν, πράγμα που προκαλοῦσε δυσφορία και φόβο στον Ἀνδριτζόπουλο, που ἀνήκε προφανῶς στην ἀνθενωτική μερίδα κληρικών. Ὅπως ἀναφέρει ο Καπώνης, «εἶναι γνωστό ὅτι στους κύκλους των φανατικῶν ὀρθοδόξων στο Βυζάντιο, ο Αντίχριστος ταυτιζόταν με το πρόσωπο του Πάπα της Ρώμης, που ὅπως εἶδαμε, κατέβαλε ἐργῶδεις προσπάθειες για την προσχώρηση της ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στη δυτική, ἐπιτυγχάνοντας τη λατινική Ὁμολογία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, το 1272, και την τυπική ἐπικύρωση της προσωρινῆς νίκης του στη Σύνοδο της Λυόν, το 1274. Φαίνεται λοιπόν πιθανό ὅτι πίσω από το πρόσωπο του Αντίχριστου για τον “ἀγιώτατο” Ἀνδριτζόπουλο κρύβεται ο ἴδιος ο ἐπίσκοπος της Ρώμης»⁴⁷.

Την ἴδια στιγμή που οι Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν ὅτι η προσχώρηση στη δυτική Ἐκκλησία ἔθετε ζήτημα κατάλυσης του βυζαντινού κράτους, πράγμα που θα ἔφερνε ἀναπότρεπτα το «τέλος του κόσμου», στη Δύση, η ἔννοια του Αντίχριστου εἶχε και ἄλλες συνδηλώσεις, που εἶχαν να κάνουν με τη διατήρηση της Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας ως προστατευτικῶ ἀναχώματος ἐπὶ του ἐρχομοῦ του.

Ο Antonino De Stefano, στο ἀρθρο του με τίτλο «Ἐσχατολογικῆς διαμάχης γύρω στα 1100»⁴⁸ ἀναδεικνύει μέσα ἀπὸ συμβάντα μικροῖστορίας των ἀρχῶν του 12ου αἰῶνα την ἀνά περιπτώσεις περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα στις ἐπαρχίες της Ἰταλίας, μέρους τότε της δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας: Ο ἀρχιεπίσκοπος της Φλωρεντίας, Ρανιέρι, δηλώνει σε κήρυγμά

⁴² Στο ἴδιο, 772a.

⁴³ Σπ. Λάμπρος, *Πρόρρησις του Ἀνδριτζοπούλου*.

⁴⁴ Ν. Καπώνης, *Πρόρρησις Ἀνδριτζοπούλου*, σ. 131.

⁴⁵ ὁ.π.

⁴⁶ Στο ἴδιο, σ. 132.

⁴⁷ Στο ἴδιο, σ. 136.

⁴⁸ Ο πρωτότυπος τίτλος του γραμμένου στα ἰταλικά ἀρθρου εἶναι “Polemiche Escatologiche intorno al 1100”, στο *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Ρώμη 1958, τόμ.1., σ. 143-152.

του ότι ο Αντίχριστος έχει ήδη γεννηθεί. Οι αντιδράσεις που πυροδοτούνται – και οι οποίες φτάνουν ως τη σύγκληση συμβουλίου από τον Πάπα Πασκουάλε Β΄ - φανερώνουν ακριβώς την αγωνία κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας για τυχόν κλυδωνισμούς της κυριαρχίας τους. Το «κλειδί» όλων των διενέξεων είναι η ερμηνεία, η παρερμηνεία (όσο και η υπερερμηνεία) της Β΄ Επιστολής του Παύλου προς Θεσσαλονικείς και συγκεκριμένα το απόσπασμα στο δεύτερο κεφάλαιο περί «ἀποστασίας» και περί του «υἱοῦ τῆς ἀπωλείας». Ο Παύλος γράφει: «Ἄς μή σας ἐξαπατήσῃ τις κατ' οὐδένα τρόπον· διότι δὲν θέλει ἔλθῃ ἡ ἡμέρα ἐκείνη, ἐάν δὲν ἔλθῃ πρῶτον ἡ ἀποστασία καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀμαρτίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας⁴⁹». Ο επίσκοπος της Ραβένας, απαντώντας στον Ρανιέρι, ερμηνεύει: Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν εμπόδιο στην ἔλευση του Αντίχριστου.⁵⁰ Αυτή η άποψη, ότι δηλαδή ο Αντίχριστος δε θα παρουσιαζόταν παρά μόνο μετά τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁵¹, ήταν γενικά αποδεκτή και βασιζόταν στην επιστολή του Παύλου. Ο επίσκοπος της Ραβένας συνεχίζει με τον παρακάτω συλλογισμό: «Παραδεχόμενοι ότι ο Αντίχριστος έχει ήδη εμφανιστεί, ή πρέπει να πεις ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι ήδη διαλυμένη ή ότι ο απόστολος έχει πει ψέματα, αφού τελικά ο Αντίχριστος έχει εμφανιστεί πριν την κατάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αλλά αφού ο απόστολος δεν μπορεί να λέει ψέματα και η αυτοκρατορία είναι ακόμα στα πόδια της, ο Αντίχριστος δεν μπορεί να έχει εμφανιστεί⁵². Ένα άλλο κείμενο από αυτά που αναφέρονται στο άρθρο του De Stefano, αυτή τη φορά του αββά Angilberto, κάνει λόγο για τη «γενική παρακμή εξαιτίας της οποίας πρώτα οι λαοί θα επαναστατήσουν εναντίον της αυτοκρατορίας, μετά οι διάφορες εκκλησίες ενάντια στην εξουσία του Πάπα και τέλος οι λαοί θα εγκαταλείψουν την πίστη»⁵³.

Μια επανάσταση λοιπόν (έτσι ερμηνεύεται η «ἀποστασία» του Παύλου) θα φέρει με αλυσιδωτές αντιδράσεις την κατάλυση πίστης και κράτους και, τέλος, τον Αντίχριστο. Εκμεταλλευόμενοι τον θρησκευτικό μανδύα της έννοιας του Αντίχριστου, οι καθολικοί προσπαθούν να διατηρούν τη συνοχή Εκκλησίας και Αυτοκρατορίας.

Για τους Βυζαντινούς πάλι, οι έσχατες μέρες θα έρχονταν όταν η Πόλη, άγνωστο πότε, σίγουρα όμως κάποτε στο μέλλον, θα έπεφτε στα χέρια των εχθρών: «Είναι σίγουρο ότι [οι βυζαντινοί] πάντοτε περίμεναν πως κάποτε, σε κάποιο χρόνο, ο οποίος εναπόκειται είτε στο άγνωστο είτε στους αστρολογικούς υπολογισμούς είτε σε δυσερμήνευτες επιγραφές, η Πόλη θα έπεφτε στα χέρια των εχθρών – τις περισσότερες φορές θεωρούσαν πως θα είναι οι Βάρβαροι από το Βορρά – και θα καταστρεφόταν. Αλλά αυτό θα συνέβαινε μόνο “στα ύστερα του κόσμου” [...]. Τα “έσχατα της πόλεως” συμπίπτουν με το τέλος του κόσμου, σύμφωνα με την παλιά ερμηνεία της Β΄ προς Θεσσ. 2,7, όπου μόνο η ύπαρξη της αυτοκρατορίας θα

⁴⁹ Προς Θεσσαλονικείς Β΄ 2:3.

⁵⁰ De Stefano, *Polemiche Escatologiche*, σ. 144.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 146.

⁵² Στο ίδιο, σ. 148.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 147.

σταματούσε τη συντέλεια και τον ερχομό του Αντίχριστου και επομένως η πτώση της θα σήμαινε την αρχή του τέλους»⁵⁴.

Η αγωνία ότι το τέλος του κόσμου ισοδυναμεί με την κατάλυση του βυζαντινού κράτους μοιάζει να επιβεβαιώνεται (για τους ορθόδοξους Βυζαντινούς) το 1453. Πλήθος θρηνητικών στιχουργημάτων συντίθενται με αφορμή την Άλωση. Σε αυτά, το θρηνητικό κλίμα εναλλάσσεται με εξάρσεις μίσους απέναντι στο «αντίχριστο» τουρκικό γένος. Στο *Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης*⁵⁵ ο στιχουργός αναφέρει τον Αντίχριστο, δηλαδή τους Τούρκους, στους τελευταίους στίχους του ποιήματός του (στ. 117-8): «...ἄλλ' ἄλλος παῖδας ἔφθασε, πρόδρομος Ἄντιχρίστου, / καὶ ἄγγελοι καὶ ἅγιοι πλέον οὐ βοηθοῦσι». Οι θρήνοι, ακολουθώντας τη νόρμα που επιτάσσει το είδος τους, δεν έχουν ούτε εσχατολογικό ούτε προφητικό χαρακτήρα.

IV. Υφολογία του εκδιδόμενου κειμένου. Κειμενικές συνομιλίες. Ειδολογική κατάταξη.

Με μια απλή σύγκριση γίνεται φανερό ότι το κείμενό μας δεν έχει αυτήν την κατεύθυνση, δεν βασίζεται δηλαδή σε ιστορικά συμφραζόμενα ούτε απηχεί ιστορικά γεγονότα· πολύ περισσότερο, δεν απηχεί όψεις της καθημερινότητας. Ακόμη, δεν είναι ένα κείμενο που θα μπορούσε να ενταχθεί στη χρησμολογική γραμματεία, γιατί δεν διαθέτει την κρυπτικότητα εκείνη που διαθέτουν π.χ. οι χρησμοί του Λέοντος του Σοφού (12ος αιώνας) ή η *Αποκάλυψη* του Μεθόδιου Πατάρων. Είναι μια διήγηση γραμμένη – κατά κύριο λόγο – σε χρόνο Μέλλοντα και βασισμένη στις θρησκευτικές δοξασίες της Αγίας Γραφής.

Την κατάταξή του στο είδος της προφητικής γραμματείας θα βοηθήσει η μελέτη κειμένων που λειτουργούν αντιστικτικά:

Ο Ναθαναήλ Μπέρτος, κρητικός ιερομόναχος και κληρικός που έζησε στην Κρήτη και στη Ρόδο το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, κηρύττει σε αβίαστο δεκαπεντασύλλαβο:

[...]τὴν πόλιν γὰρ ἐχάσαμεν καὶ μεῖς ἀμερινοῦμεν,
καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα κι' ἐμεῖς καταφρονοῦμεν,
τὸ θάρρος τῶν Χριστιανῶν, τῶν ταπεινῶν Ρωμαίων.
πῶναι λοιπὸν τὸ θάρρος μας κι ἡ ἀποκούμπησὶ μας,
πῶναι τὸ δεκανίκιν μας, καὶ πῶναι ἡ κεφαλὴ μας;
οἱ χρόνοι ἐπληρώσασιν, οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ μου,
ὅπου ἔλεγεν νῦν γίνονται σημεῖα καὶ πολέμοι,

⁵⁴ Endre v. Ivanka/Graz, “Der Fall Konstantinopels und das byzantinische Geschichtsdnken”, *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* III, 1954, 19-34. 20. Η μετάφραση δική μου.

⁵⁵ «Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης» στο Ζώρας Γ., *Βυζαντινή Ποίησης*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1956.

στὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὴν γῆν, θανατικὰ καὶ κούρση,
Ἄντίχριστος ἐσίμωσεν καὶ γεννημένος ἔνι,
τοσοῦτον χειρὸν γίνεται πᾶσα τιμὴ καὶ δόξα·
τὸν κόσμον, ὅσον βλέπομεν, ὀπίσω ὑπαγαίνει,
οἱ χῶρες τῶν Χριστιανῶν, ἐπαίρνουν τες τὰ ἔθνη,
ἢ βασιλεία ἐχάθηκεν, ἢ τῶν Παλαιολόγων,
καὶ φονικὰ καὶ ἀνομιᾶς πάντα υπερπληθαίνουν,
σεισμοί, λοιμοί τε καὶ λιμοὶ χῶρες πολλὰς βουλοῦσιν,
διὰ τὰ κακὰ τὰ κάμνομεν καὶ τες παρανομίες.⁵⁶

Ἐχει ενδιαφέρον ὅτι στὸν λόγο τοῦ Μπέρτου, ὁ Αντίχριστος παρουσιάζεται ὡς ἓνα παρὸν τετελεσμένο (γεννημένος ἔνι) χωρὶς ὅμως νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐσχάτη τῶν ἡμερῶν. Ἡ παρουσία τοῦ στη γῆ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκκλυσῆς τῶν ἠθῶν καὶ τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν ἐκκλησία (ἡ ἀλῶση τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι τὸ πιο καίριο δεῖγμα τῆς ἐλευσῆς του). Ὁ ἡμι-λόγιος ἱερομόναχος *χρησιμοποιεῖ* τὸν ἐρχομὸ τοῦ Αντίχριστου με σκοπὸ παραινεντικό – ἐκφοβιστικό καὶ δὲν ἀποδίδει σὲ αὐτὸν μεταφυσικὰ διαστάσεις. Ὁ Αντίχριστος δὲν ἔχει συγκεκριμένη μορφή, οὔτε θὰ κάνει αὐτὰ ἢ ἐκεῖνα· εἶναι τὸ τελικὸ στάδιο τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς τιμωρίας. Τὸ κήρυγμα τοῦ Μπέρτου ἀφορμάται λοιπὸν ἀπὸ τὴν καθημερινότητα καὶ ἔχει στόχο τὴ νουθεσία. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸν Αντίχριστο δὲν προξενεῖ καμία διακοπὴ στη ροὴ τοῦ ἠθικοδιδασκτικοῦ τοῦ λόγου.

Ἐνα κείμενο ποῦ θὰ μπορούσε νὰ «συνομιλεῖ» με τὸ ἐκδιδόμενο στιχοῦργημα περὶ Αντιχρίστου εἶναι τὸ κείμενο *Δευτέρα Παρουσία* δια στίχου, ποῦ ἐξέδωσε τὸ 2005 ὁ B. Schartau⁵⁷. Στὴν ἑμμετρὴ αὐτὴ διήγηση, ἡ ὁποία γράφτηκε γύρω στα 1500, γίνεται περιγραφή τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, «τὴν τρέμουσιν οἱ ἁμαρτωλοὶ, τὴν πεθυμοῦν οἱ δίκαιοι / (καθὼς φαίνεται εἰς Παλαιὰν καὶ Νέααν Διαθήκην)»⁵⁸. Τὸ κείμενο, ἀν καὶ ἐσχατολογικό, ἐντούτοις περιγράφει γλαφυρὰ καὶ ἥπια ὡς πρὸς τὸ ὕφος τὴν ἐπερχόμενη Κρίση. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἀναφέρεται ποθενά, ὑπάρχουν ὅμως πολλές ἀναφορὲς στὸ πρόσωπό του ὡς «δεσπότη» ποῦ θὰ κατεβεῖ «μὲ δόξαν καὶ μὲ παρρησιάν, μὲ ἄμετρον ὀμάδα, ἐκεῖ νὰ ἔλθῃ στοῦ Ἰωσαφὰτ νὰ κάτση στὴν λαγκάδα»⁵⁹, ὡς «φεροτρόμου» (στ. 118) καὶ «κριτή» (στ. 185, 213 κ.α.) ποῦ θὰ κρίνει τὶς ὀμάδες ὅσων θὰ συγκεντρωθοῦν μπροστὰ του. Στους στίχους βρίσκει κανεὶς τὰ ἐσχατολογικὰ μοτίβα ποῦ συναντῶνται καὶ σὲ παρόμοια κείμενα, ὅπως «Ὁ κόσμος ταραχίζεται καὶ τρέμουν τὰ θεμέλια / κ' ἐπέρασεν ἡ

⁵⁶ Στίχοι 669-684 ἀπὸ τὴν ομιλία *εἰς τὸν ἑβδομὸν αἰῶνα* στο Hannelore Aposkiti-Stammmler, *Nathanael - Nilos Bertos, Vindobonensis hist. gr. 91, Nr. 59*, Μόναχο 1974, σ. 108-109.

⁵⁷ Schartau, *Δευτέρα Παρουσία*.

⁵⁸ Στὸ ἴδιο, στ. 53-54.

⁵⁹ Στὸ ἴδιο, στ. 105-106.

παντοχή κ' ἐσώσαν τὰ συντέλεια»⁶⁰, ἐδῶ ὁμῶς ἐμπλουτισμένα με τὴν πλήρη περιγραφὴ τῆς Ὁρας τῆς Κρίσης. Ὁ Ἀντίχριστος, ὡς πρόσωπο ἢ ἐννοια, δὲν ἀναφέρεται, παρὰ μόνον ὁ διάβολος με ὀνόματα ὅπως λαμπροφόρος καὶ ἀντιστάτης. Ἐδῶ ἐγκεῖται ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ συγκεκριμένου κειμένου καθὼς καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ κείμενου τῆς παρούσης ἐκδόσης: Ἡ Δευτέρα Παρουσία διὰ στίχου ἀφηγεῖται τὰ ἐσχάτα χωρὶς νὰ κατακλύζεται ἀπὸ ἐσχατολογικὴ ἀτμόσφαιρα, δηλαδὴ ἀτμόσφαιρα ἐπικείμενης ἀπειλῆς. Δὲν εἶναι προφητικὸ κείμενο, εἶναι μὴ κελαρυστὴ διήγηση γιὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία, ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸ τὴν τέρψη καὶ, μὲσω αὐτῆς, τὴν ἡπια διδαχὴ.

Ὁ Α. Ellissen ἐκδίδει τὸ 1857 τὸν *Θρήνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως*⁶¹, μὴ διήγηση καθολικοῦ (βλ. στ. 538-9)⁶² ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὰ συνήθη μοτίβα τῶν θρηνητικῶν περὶ τῆς Ἄλωσης ἀφηγήσεων⁶³ καὶ ταυτίζει τὸν Ἀντίχριστο με τὸ ἔθνος τῶν Τούρκων:

Καὶ μὴ συγκατεβῆ κανεὶς νὰ τοῦ ζητήσῃ ἀγάπην,
Τὸν Τοῦρκον τὸ ἀγριόσκυλον, τὸ ἀνήμερον θηρίον·
Καὶ θέλω νὰ γινώσκετε, ὅτι με τὴν ἀγάπην
Ἐρρούφισε τοὺς Χριστιανοὺς ὡς δράκος πεινασμένος,
Ἐγίνηκεν Ἀντίχριστος, τὸν κόσμον σακτανίζει,
Τὸ γένος τὸ Ρωμαϊκὸν ἐκαταδούλωσέν το,
Καὶ πρὸς τὰ μέρη τῆς Φραγκιάς, βλέπω, ἀναχεντρίζει.
(στ. 597-603)

Τὸ τουρκικὸ ἔθνος, λοιπὸν, ταυτίζεται με τὸν Ἀντίχριστο - χωρὶς ἄλλες συνδηλώσεις, χωρὶς ἐσχατολογικὲς προοπτικὲς.

Οἱ στίχοι 348-351 τοῦ *Θρήνου* («Οἱ Χριστιανοὶ με Χριστιανοὺς νᾶναι τόση κατάρρα, / Νὰ σφάζονται ἀλλήλως τῶν καὶ νὰ μὴδὲν λυποῦνται, / Νὰ χύνουσι τὰ αἵματα ὁμοῦ ἑναὶ καὶ ἄλλος, / καὶ νὰ τὸ δέχεται ἡ γῆ καθ' ἡμέρα νὰ πίνη») ἀπηχοῦν τοὺς στίχους 33-36 τοῦ δικοῦ μας προφητικοῦ κειμένου:

Ἦθνος με ἔθνος με θυμὸν θέλουσι συντελέσει
καὶ εἶς τὸν ἄλλον Χριστιανὸ τότες θέλει γυρεύσει.

⁶⁰ Στὸ ἴδιο, στ. 42-44.

⁶¹ Τὸ ἴδιο κείμενο ἐκδίδει ὁ Γ. Ζώρας με τίτλο «Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως» στὸν τόμο Γ. Ζώρας, *Βυζαντινὴ ποίησις*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1956.

⁶² Στὸς στίχους 538-9 ὁ ἀφηγητὴς ἀναφωνεῖ: Ὡ κορυφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης τῆς αγίας, / Ὡ πάπα αγιώτατε τῆς πίστεως ὁ στύλος. «Θρήνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως» στὸ Ellissen, *Analekten*.

⁶³ Ὡ Κωνσταντίνε βασιλεῦ πολὺ κακὸν τό 'ποῖκες / ὅταν ἐσύ 'βουλήθηκες, νὰ γένης βασιλέας. / Νᾶχεν ἀστράψη ὁ οὐρανός, νᾶχε καγὴ ἡ ὥρα / ὅταν ἐδόθην ἡ βουλή 'ς τῆς Πόλης τὸ παλάτι (στ. 112-114), ἔνι τοῦ κόσμου χαλασμός καὶ συντελεῖα μεγάλη (στ. 130) κ. ἄ.

Μία βασιλεία αντίδικα τῆς ἄλλης θέλει πάγει
καὶ εἷς τὸν ἄλλον Χριστιανὸν θέλει σκοπεῖ νὰ φάγει.

Ὅσο κι αν οι γλωσσικές ομοιότητες και το απλό ύφος δημιουργούν μια αίσθηση συγγένειας μεταξύ των δύο κειμένων, εντούτοις θα ήταν λάθος να μιλήσουμε είτε για πηγές είτε για επιδράσεις καθώς το μοτίβο της διχόνοιας μεταξύ των Χριστιανών χρησιμοποιείται αρκετά συχνά από τον ηθικοδιδασκτικό λόγο της περιόδου, ενώ – όπως έγινε σαφές προηγουμένως – το εκδιδόμενο κείμενο αντιμετωπίζει τον Αντίχριστο με διάθεση μεταφυσική (και όχι ιστορική) θεωρώντας τον ερχομό του ως ένα γεγονός ανυπέρβλητο.

- Ο βασικός φόβος: *Καὶ θέλει δείχνει στὸ λαὸ πὼς ἔναι φυσικός του*⁶⁴

Ὅπως αναφέρει και ο ψευδο-Ιππόλυτος στην επιστολή του *Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου*⁶⁵, ο Αντίχριστος είναι ένα πρόσωπο που θα μιμηθεῖ τις πράξεις του Χριστού. Εκεί βασίζεται ὅλος ο φόβος, στη δυσκολία της αναγνώρισής του. Εκεί βασίζεται και ο φόβος του αφηγητή του δικού μας κειμένου.

Είδαμε ως τώρα ότι στα περισσότερα κείμενα που ο Αντίχριστος αναφέρεται με αυτό το προσωνύμιο («Αντίχριστος»), η έννοιά του αποτελεί περισσότερο μια εμπράγματη απεικόνιση του εκάστοτε κακού (Τούρκοι, Μωάμεθ, Πάπας) παρά μια μεταφυσική ύπαρξη, όπως δηλαδή παρουσιάζεται στην *Αποκάλυψη* ή στις οράσεις του Δανιήλ.

Στο προς έκδοση κείμενο πάντως, ο Αντίχριστος έχει υπόσταση μεταφυσική. Μπορεί να μην περιγράφεται με τον τρόπο που ο Ιωάννης περιγράφει το θηρίο, ούτε όμως ταυτίζεται με υπάρχοντα πρόσωπα. Στο κείμενο αυτό, η Δευτέρα Παρουσία σημαίνει συντέλεια και «συντέλεια» σημαίνει ἔλευση του Αντίχριστου. Για τον αφηγητή, οι προειδοποιήσεις και οι νουθεσίες των προφητών Ενώχ και Ηλία δεν αρκούν για να προφυλάξουν το ποίμνιο· ούτε όμως μπορεί ο ίδιος να προτείνει έναν τρόπο αποτελεσματικότερης προστασίας. Οι στίχοι κυλούν, συχνά με τρόπο συνειρμικό και άστατο, και αυτό που μένει είναι μόνο η ένταση και η προτροπή της επαγρύπνησης – με ποιον τρόπο θα προστατευτούν οι πιστοί, αυτό είναι άγνωστο. Τρόπος δεν υπάρχει. Αλλά και αν υπήρχε, τότε θα περιγραφόταν ηθικοδιδασκτικά, με το κείμενο να έχει τη μορφή παραίνεσης και νουθεσίας επί της καθημερινότητας.

- Οι πηγές του κειμένου

⁶⁴ στ. 82 του εκδιδόμενου κειμένου.

⁶⁵Ιππόλυτου, *Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου*. PG, 733 b-c.

Η Αποκάλυψη του Ιωάννη και τα Ευαγγέλια είναι οι πηγές στις οποίες μπορούμε με τον ασφαλέστερο τρόπο να καταλήξουμε ως προς το πρότυπο του εκδιδόμενου κειμένου. Απηχήσεις στίχων, εσχατολογικά μοτίβα και φράσεις από τα Ευαγγέλια, παραλλαγμένες, συναντώνται σε αρκετά εσχατολογικά κείμενα. Η πρώτη πηγή όμως - μέχρι την απόδειξη της ύπαρξης ενός ισχυρού προτύπου ως προς τη δομή και το περιεχόμενο - πρέπει να θεωρηθεί προς το παρόν το αυτονόητο: το κείμενο αντλεί θέματα τόσο από την Αγία Γραφή - με άστατο και τραχύ τρόπο τις περισσότερες φορές - όσο και από την Αποκάλυψη. Από τα προς το παρόν διαθέσιμα στοιχεία, δε θα μπορούσα να υποστηρίξω κάτι πιο συγκεκριμένο.

Οι αρχές της έκδοσης

Εκτός από τον επιβεβλημένο χωρισμό των συγκολλημένων λέξεων και την ορθογραφική εξομάλυνση με βάση τη νεοελληνική γραμματική, οι επεμβάσεις κατά τη μεταγραφή του κειμένου είναι οι λιγότερες δυνατές: Διατηρώ το τελικό -ν όπου υπάρχει, ιδιαίτερα όταν αυτό χρησιμοποιείται για να προσδώσει λογιότροπο ύφος στην αφήγηση (π.χ. *γνώσιν, νοῦν, λογισμόν...*). Η στίξη ακολουθεί τη ροή της αφήγησης, με προσεκτική χρήση θαυμαστικών και ερωτηματικών. Κατά την ανάγνωση του χειρογράφου υπήρξαν γραφές που, αν και ευανάγνωστες, προέκυψαν εντούτοις αρκετά προβληματικές ως προς το νόημά τους. Τις γραφές αυτές σημειώνω με †...†. Στο κριτικό υπόμνημα δεν έχω ενσωματώσει τις αυτονόητες επεμβάσεις λόγω γλωσσικής ή ορθογραφικής εξομάλυνσης. Περιέλαβα όμως εκείνες τις γραφές του χειρογράφου (L) που φέρουν εμφανή λάθη αντιγραφής, καθώς και τις περιπτώσεις στις οποίες η τροποποίηση μιας λέξης εξομάλυνε τη στιχουργία. Επίσης, δύο περιπτώσεις (στ. 51 και 73) στις οποίες επέλεξα να επέμβω νοηματικά.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Laur. Ashburnh. 1549, f. 20^r-21^v

Κύριε Παντοκράτορα, Φωστήρ μέγαλε,

γνῶσιν καὶ νοῦν μ' ἀπόστειλε στὸν λογισμὸν μ' ἐβάλε,
 στὸν δούλον σου τὸν μπιστικὸ νὰ πεῖ, νὰ κονομήσει,
 τὰ βούλεται νὰ δηγηθεῖ κ' ἐσὲ νὰ φχαριστήσῃ.

Ἐπουράνιε Θεέ, Κτίστη τῆς οἰκουμένης, 5
 τοῦ οὐρανοῦ, τῆς θάλασσας, τῆς γῆς τῆς στεριωμένης,
 Κτίστη τῶν πάντων ὄλωνῶν, ὕψου καὶ τῆς ἀβύσσου,
 Ἐπουράνιε, φανέρωσε παντοῦ τὴν δύναμή σου.
 Τώρα σοφία σοῦ ζητῶ, βοήθεια καὶ γνῶσιν,
 τὸν ἔχουσιν οἱ λογισμοὶ καὶ ὁ νοῦς νὰ ζετελειώσῃ. 10
 Διατὶ διχῶς τὴν χάρη σου δὲ δύνεται νὰ μένει,
 μὲ δίχως τὴν βοήθεια σου πράμα μικρὸ νὰ γένει.
 Ὡσὰν τὸ δείχνει ὁ Πρόδρομος ὁ Βαπτιστῆς μὲ γράμμα,
 διχῶς ἐσὲν δὲ γίνεται οὐδὲν κανένα πράμα.

Ἐργουτῶν χωρίζονται πολὺ. Στὸν κόσμον δὲ γενᾶται, 15
 μὲ δίχως τὴν βοήθειαν σου πράμα δὲν ἀρχινᾶται.
 Λοιπὸς μὲ τὴν βοήθειαν σου ἐμπαίνω νὰ κινήσω,
 ἀπάνω στὸν κατακλυσμὸν μὲ νοῦ νὰ συναρχίσω,
 νὰ πῶ τὸ τί θέλει γενεῖ ἐκείνην τὴν ἡμέρα
 καὶ τότε νὰ σᾶς δηγηθῶ τὴν Παρουσία Δευτέρα. 20
 Λοιπὸν, τέκνα μου, ξεύρετε πὼς βρίσκεται ριμμένος,
 Ἀντίχριστος νὰ γεννηθεῖ ἦτον προφηταμένος.
 Ὡσὰν τό 'πε ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τοῦ Σινά τὸ ὄρος
 διδάσκοντας τοὺς μαθητὰς ἡμετασοφώστησδώρας†,
 λοιπὸν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τὸ τέλος θέλει σώσει: 25
 Ἡ ὥρα τοῦ κατακλυσοῦ στὸν κόσμον θὲ σιμῶσει.
 Ἡ δαίμονας Ἀντίχριστος νὰ βγῆ νὰ διδασκεύει,
 στὸν κόσμον ὅλον σήμερον θέλουσιν προξενεύει.
 Πολλὰ σημάδια φοβερὰ θέλου γενεῖ εἰς τ' ἄστρον,
 πολλοὶ σεισμοί, πολλοὶ λιμοὶ θέλου γενεῖ στὰ κάστρον, 30
 πολλῶ λογιῶ θανατικὰ θέλουσιν ἀνατεῖλει,
 τοὺς ἀποστόλους πανταχοῦ στὸν κόσμον θέλου στείλει.
 Ἔθνος μὲ ἔθνος μὲ θυμὸν θέλουσι συντελέσει
 καὶ εἰς τὸν ἄλλον Χριστιανὸ τότες θέλει γυρεύσει.
 Μία βασιλεία ἀντίδικα τῆς ἄλλης θέλει πάγει 35
 καὶ εἰς τὸν ἄλλον Χριστιανὸν θέλει σκοπεῖ νὰ φάγει.
 Τότες ἐκεῖνα θέλου 'σται ὁπού 'πεν ὁ προφήτης,

ὁ ἄξιος ὁ Δανιήλ αὐτὸς ὁ δεξιῶν κυρίτης.
 Ὅπου τὸν κάμπους δὲ σκοπᾶ εἰς τὰ βουνὰ ν' ἀνέβει
 καὶ ἀπὸ τὰ ὄρη δὲ σκοπᾶ τοὺς κάμπους νὰ κατέβει. 40
 Κι ὅποιος ἐξελησμόνησε ἀπίσω τὸ πουγγί του
 καὶ θέλει στρέψει δι' αὐτὸ τρέχοντας τὴ βουλή του,
 ἀπὸ τὸν φόβον τὸν πολὺν καὶ ἐκ τὴν πολλὴ ἀντάρα,
 ὄκ τις βροντὲς καὶ ὄκ τις ἀστραπές, ἀξείκαστη τρομάρα,
 ἢ μέρα ὥρα θέλει γενεῖ νὰ μὴ χαθοῦν οἱ δίκιοι: 45
 τρεῖς χρόνοι θέλουσιν γενεῖ μιᾶς ἐβδομάδος θήκη.
 Ἡ θάλασσα θέλει χαθεῖ, ἡ γῆς θέλει τρομάξει,
 ὁ ἥλιος θέλει σκοτιστεῖ καὶ τ' ἄστρον θέλου φρίξει.
 Ἄρκά πολλὰ θέλου χυθεῖ, τόπους πολλοὺς νὰ κάψου,
 ἀνθρώπους, ζῶα καὶ πουλιὰ καὶ πετεινὰ νὰ κάψου. 50
 Οἱ ἄνθρωποι θέλου κρύβεσται τῆς γῆς ἢ ἀπὸ σπιλάδες
 καὶ τὰ παιδιὰ νὰ βλασφημοῦ τότες πρὶ τις μανάδες,
 νὰ λέου ἀναστενάζοντας τῆς μάννας ἕνας-ἕνας
 "Μάννα στὸν κόσμον τὸν μικρὸν, μάννα διατὶ ἐγέννας";
 Ὅπου στὰ κούφη τῆς μητρὸς θέλου ξαναγυρεύσει 55
 καὶ τῶν νεκρῶν οἱ ζωντανοὶ τότες θέλου ζηλεύσει.
 Ὡ πλάστη πολυχάριτε, ὀπῶκαμες τὴν σάρκα,
 μὴ λάχει Χριστιανοῦ παιδιὶ σὲ κείνην τὴν τρομάρα!
 Δός τονε τέλος πρότερον καὶ πές τω νὰ μὴ δοῦσι,
 τέτοιο πράμα φοβερὸ νὰ μὴ βρεθοῦ νὰ δοῦσι! 60
 Τότε εἶδανε πρότερον - τρεῖς θέλου μαρτυρήσει -
 νὰ βγοῦν ἐκ τὴν ἀνετολή νὰ σώσου εἰς τὴ δύση
 Ἰησιῶνου† καὶ ὁ Ἐνώχ μαζί με τὸν Ἡλία,
 εἰς μία σάρκα θέλου ἴσται νὰ δοῦ τὴ συντελεῖα:
 νὰ πορπατοῦ διδάσκοντας, βοῶντας νὰ κραυγάζουν: 65
 «Ἀντίχριστος ἐγίνετον! Βλέπετε!» ν' ἀφωνιάζουν.
 Βλέπετε, τέκνα, βλέπετε, ἔς αὐτὸν μὴ πλανεθεῖτε!
 Σὰν τὸν Ἰουδα μέλλεται ὕστερα νὰ κριθεῖτε.
 Λόγο μὴ τοῦ πιστεύσετε, μὴ σμίξετε κοντά του,
 βλέπετε μὴ προσπίπτετε εἰς τὰ καμώματά του. 70
 Μηδὲν πιστεύετε ἔς αὐτὸ τὸν ἀσεβῆ, τὸν ψεύστη,
 ποὺ ἴπλαστη σὰν ἀντίδικος καὶ τῆς ψυχῆς σας ψεύστης.
 Ἄλλά ἴσεις στὴν πατρίδα σας τυχὸν ἂν πλανεθεῖτε,

σὰν τὸν Ἰουδα μέλλεται ὕστερο νὰ κριθεῖτε.
Διατὶ θαμὰσματα πολλὰ ἴβουλα θέλει δείξει, 75
μὲ μαγικὴ ὑπόθεση πάσα πνοὴ νὰ φρίζει,
μόνο διὰ νὰ πιστεύσετε, νὰ σὰς ἐκυριεύσει.
Λοιπὸν, τέκνα, βλέπετε νὰ μὴ σὰς ἀφεντεύσει!
Λέγει σας θέλει Ἀντίχριστος ποὺ ἦλθεν ἐν ἁγίου
κ' εἶναι Χριστὸς Καθολικὸς Υἱὸς Θεοῦ Κυρίου. 80
Καὶ θέλει δείχνει γράμματα χρυσὰ στὸν κόντυλό του,
καὶ θέλει δείχνει στὸ λαὸ πὼς εἶναι φυσικὸς του.
Τὰ γράμματα θέλου λαλεῖ, νὰ τότε μολογοῦσι
«Ἀντίχριστος» νὰ λέγουσι, νὰ τότε μαρτυροῦσι.

Κριτικὸ υπόμνημα

11 μείνει L.

- 25 σῶσοι L.
33 μεθυμῶν L.
44 κρωνταίς L.
51 οἱ ἀπό σπηλάδες L.
54 γεννᾶς L.
64 συντελείᾳ L.
65 δισκάκοντας L.
70 προεπίπτετε L.
73 Αλασιστηπατριδασας L.
73 διέγραψα και· ἄν τυχὸν καὶ L.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Οι λέξεις με αστερίσκο (*) δε λημματογραφούνται στα λεξικά Κριαρά και Δημητράκου.

A

ἄβυσσος, ἡ	βάθη, ἔγκατα της γης, ο κάτω κόσμος 7.
ἄγιος (επίθ.)	79.
ἄερικόν, τό	κεραυνός 49 (συναντάται στον Αχελ. 1064).
ἀναστενάζω	53.
ανατέλλω	εμφανίζομαι 31.
ανεβαίνω	(συντάσσεται με εἰς + αιτ.) 39.
ἀνετολή και ἀνατολή, ἡ	62.
ἀνεξείκαστος και ἀξείκαστος (επίθ.)	απερίγραπτος, ἀπέραντος (η λέξη συναντάται ἀπαξ στην Ερωφ. Αφ. 49) 44.
ἄνθρωπος, ὁ	50, 51.
αντάρα, ἡ	θύελλα με σφοδρό ἄνεμο και συννεφιά, (μεταφ.)
ἀντίδικα (επίρρ.)	αναταραχή 43.
ἀντίδικος (επίθ.)	(+ γεν.) ἐνάντια 35.
ἀξείκαστος (επίθ.)	εχθρός 73.
ἄξιος (επίθ.)	βλ. ἀνεξείκαστος.
ἀπάνω (επίρρ.)	αξιοσέβαστος 38.
ἀπίσω και πίσω (επίρρ.)	βλ. ἐπάνω.
ἀπό (πρόθ.)	42.
ἀποστέλλω	40, 43, 51.
ἀπόστολος, ὁ	στέλνω 2.
ἄρκόν, τό	32.
ἀρχινῶ	βλ. ἀερικόν.
ἀσεβής (επίθ.)	(ἀρχινᾶται) 16.
ἀστραπή, ἡ	που δε σέβεται τον Θεό 71.
ἄστρον, τὸ (πληθ. τὰ ἄστρον)	αστραπή, κεραυνός 44.
αὐθεντεύω	οι πλανήτες, τα ἀστέρια 29, 48.
ἀφεντεύω	εξουσιάζω, ορίζω, κυβερνώ 78.
ἀφωνάζω	βλ. αὐθεντεύω.
ἀφωνιάζω	φωνάζω 66.
	βλ. ἀφωνιάζω.

B

βάνω	βάζω, τοποθετώ (στὸν λογισμόν μου ἐβάλε) 2.
------	--

βασιλεία, ή	βασιλεία 35.
βγαίνω	εμφανίζομαι, παρουσιάζομαι 27, 62.
βλασφημῶ	52.
βλέπω	βλέπω 59, 60, 61, 64, 66. προσέχω να αποφύγω 67, 70, 78.
βοηθεία και βοήθεια, ή	βοήθεια, υποστήριξη, 9, 16, 17.
βουλή, ή	επιθυμία, σκέψη 42.
βούλομαι	θέλω, επιθυμῶ, λογαριάζω, σκέπτομαι, 4.
βουνόν, τό	39.
βοῶ	65.
βρίσκομαι	21. συμβαίνει να 60.
βροντή	44.
Γ	
γεννῶ	22, 54.
γῆς, ή	6, 47, 51.
γίνομαι	γένει 12. γίνεται 14. γενᾶται 15. γενεῖ 19, 29, 30, 45, 46. ἐγίνετον 66.
γνώσις και γνώση, ή	γνώση 2, 9.
γράμμα, τό	η Αγία Γραφή 13. γράμματα 81, 83.
γυρεύω	αναζητῶ, ψάχνω 34.
Δ	
δαίμων και δαίμονας, ό	27.
δείχνω	13, 75, 81, 82.
δεξιῶν*	38.
δηγοῦμαι	βλ. διηγοῦμαι.
διατί (σύνδ.)	επειδή 11.
διηγοῦμαι	αφηγοῦμαι, εξιστορώ 4, 20.
διδασκεύω	(αμετβ.) 27.
διδάσκω	(μτβ.) 24, (αμετβ.) 65.
δίδω	δός 59.
δίκαιος και δίκιος (επιθ.)	45.
δίχως και διχῶς (επίρρ.)	δίχως, χωρίς 11, 12, 16.
δοῦλος, ό	(θρησκ. έκφρ.) ευσεβής χριστιανός 3.
δύναμη, ή	(προκ. για τον Θεό) η παντοδυναμία 8.

δύνεται	(γ' εν.) είναι δυνατόν 11.
Δύση και Δύσις, ή	62.
Ε	
ἑβδομάς, ή	46.
ἐγώ (προσ. αντων.)	μ[οῦ] 2.
ἔθνος, τό	33.
εἶμαι	ῥσται (εἶσται) 37, 64. ἔναι 80, 82.
ἐκεῖνος (αντων.)	19.
ἐκκλησιμονῶ*	(+ αιτ.) 41.
εμπαίνω και μπαίνω	ορμῶ 17.
ἐπάνω (επίρρ.)	επάνω σε (μεταφ.) 18.
ἐπίβουλος (επίθ.)	δόλιος, ύπουλος 76.
ἐπουράνιος (επίθ.)	(στον Κριαρά μόνο «επουράνιος άρτος») 5, 7.
ἔρχομαι	79.
εὐχαριστῶ	εκφράζω ευχαριστίες σε κάπ., ικανοποιῶ 4.
ἔχω	10.
Ζ	
ζηλεύω	56.
ζητῶ	9.
ζῶον, τό	50.
ζωντανός (επίθ.)	56.
Η	
ἥλιος, ό	48.
ἡμέρα και μέρα, ή	19, 45.
Θ	
θάλασσα, ή	6, 47.
θαμάσματα (τὸ θάμασμα)	βλ. θαύμασμα.
θανατικό, τό	31.
θαύμασμα, τό	θαύμα 75.
θέλω	(με απαρέμφ.) θα 19, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 56, 61, 64, 75, 79, 81, 82, 84.

θήκη, ή	προσθήκη (;) 46.
θυμός, ό	33.
Κ	
καθολικός (επίθ.)	γνήσιος, πραγματικός, αληθινός 80.
καί (σύνδ.)	συμπλεκτικός 2, 4, 7, 9, 10, 20, 34, 36, 40, 42, 43, 44, 48, 52, 56, 59, 63, 72. ειδικός 80. επιδοτικός 41, 81, 82.
καιρός, ό	περίοδος, εποχή 25.
καίω	49, 50.
κάμπος, ό	39, 40.
καμώματα, (τό κάμωμα)	ενέργειες, πράξεις (άπρεπες) 70.
κάμνω	δημιουργώ 57.
κανείς (αντων.)	14.
κάστρον και κάστρος, τό	το φρούριο, η οχυρωμένη πόλη, το τείχος 30.
κατακλυσμός, ό	18, 26.
κατεβαίνω	(+ αιτ.) 40.
κινῶ	ξεκινώ, πορεύομαι 17.
κοντά (επίρρ.)	69.
κόντυλος και κόνδυλος, ό	ο αρμός του δακτύλου, το σκληρό εξόγκωμα του καλαμιού 81.
κονομῶ	βλ. οίκονομῶ.
κόσμος, ό	26, 28, 32, 54.
κοῦφος, τό	το στήθος, η κοιλότητα 55.
κραυγάζω	65.
κρίνομαι	68, 74.
Κτίστης, ό	(προκ. για τον Θεό) δημιουργός 5, 7.
κρύβομαι	βρίσκω καταφύγιο 51.
κυριεύω	77.
Κύριος	(ως επίκληση) 1, 80.
κυρίτης *	38. [Στον Κριαρά κυρίτης = κύριος, αξιωματούχος]
Λ	
λαγχάνω και λαχαίνω	τυχαίνω 58.
λαλῶ	(αμετβ.) μιλώ, διαλαλώ 83.

λαός, ό	82.
λέγω	λέω, διηγούμαι 3, 19, 23, 37, 53, 59, 79, 84.
λιμός, ό	έλλειψη τροφής, μεγάλη πείνα 30.
λογισμός, ό	σκέψη 2, 10.
λογιώ (λογή, ή)	είδος 31.
λόγος, ό	διδασκαλία, κουβέντα 69.
λοιπός (επίρρ.) και λοιπόν	στο εξής, επομένως. λοιπός 17, λοιπόν 21, 25, 78.
Μ	
μαγικός (επίθ.)	76.
μαζί (επίρρ.)	63.
μαθητής, ό	24.
μάννα, ή	η μητέρα 52, 53, 54.
μαρτυρώ	δίνω απόδειξη, επιβεβαιώνω (αμετβ.) 61. καταγγέλλω, αποκαλύπτω, φανερώνω (μτβ) 84.
μέγας (επίθ.)	1.
μέλλομαι	πρόκειται να, είναι γραφτό 68, 74.
μένω	διατηρούμαι, παραμένω 11.
μέρα και ήμέρα	19, 45.
μηδέν (μόρ.)	(φανερώνει απευχή) 71.
μήτηρ, ή	η μητέρα 55.
μικρόν (επίθ.)	54.
μολογῶ	βλ. ὁμολογῶ .
μόνο (επίρρ.)	77.
μπιστικός (επίθ.)	βλ. πιστικός.
μού (κτητ. αντ.)	2.
Ν	
νά (σύνδ.)	(βουλητ. πρότ.) 4, 10, 11, 12, 22, 36, 39, 52, 59, 60, 68, 74. (τελ. πρότ.) 3, 17, 18, 49, 50, 64, 76, 77, 78, 83, 84. (δείκτης της υποτ.) 19, 20, 27, 45, 53, 60, 62, 65, 66, 77.
νοῦς, ό	η φρόνηση 2, 18· το μυαλό 10.
νεκρός (επίθ.)	56.
Ξ	
ξαναγυρεύω	ξαναγυρίζω 55.

ξετελειώνω
ξεύρω

καταλήγω, ολοκληρώνω 10.
ξέρω 21.

Ο

οίκονομῶ
οίκουμένη, ἡ
ὄλος (αντων.)
ὁμολογῶ
ὀπού (αναφ. αντων.)
ὄρος, τὸ
οὐδέν
οὐρανός, ὁ

σχεδιάζω, οργανώνω, προετοιμάζω 3.
το σύμπαν, η πλάση 5.
28.
καταγγέλλω 83.
39, 55.
23, 40.
(στην έκφραση οὐδέν κανένα) 14.
ο ουράνιος θόλος, το στερέωμα 6.

Π

πάγω και πηγαίνω
παιδί, τό
πανταχοῦ (επίρρ.)
παντοκράτωρ, ὁ
παντοῦ (επίρρ.)
πάσα (άκλ.)
πατρίδα, ἡ
περπατῶ
πετεινόν, τό
ἑπίβουλος (επίθ.)
πιστεύω
πιστικός (επίθ.)
πλάθωμαι
πλανιέμαι (πλανῶ)
πλάστης, ὁ
ἑπλάστη (ἐπλάστη)
πνοή, ἡ
πολύς, πολλή, πολύ (επίθ.)
πολυχάριτος*
πορπατῶ
πουγγί, τό
πουλί, τό

στη φράση πάγω αντίδικα 35.
52, 58.
32.
ο παντοδύναμος, ο Θεός 1.
σε όλα τα μέρη, σε οποιαδήποτε περίπτωση 8.
κάθε 76.
73.
65.
50.
βλ. ἐπίβουλος.
(μτβ.) 69, (αμετβ.) 71, (αμετβ.) 77.
πιστός, έμπιστος 3.
δημιουργούμαι 72.
πέφτω θύμα πλάνης 67, 73.
57.
βλ. πλάθω.
το φύσημα του αέρα, η αναπνοή 76.
75
με πολλές χάρες 57.
βλ. περπατῶ.
περιουσία 41.
το πτηνό, το πετεινό 50.

πράμα, τό	πράγμα 12, 14.
πράμα (επίρρ.)	τίποτα 16, 60.
πρί (σύνδ.)	πριν 52.
προξενεύω	μεσολαβώ (αβέβαιη η σημασία στο κείμενο) 28.
προσπίπτω	πέφτω επάνω 70.
πρότερον (επίρρ.)	59, 61.
προφηταμένος (μτχ)	(στη φράση ἦτον προφηταμένος) είχε προφητευθεί 22.
προφήτης, ό	37.
Ρ	
ριμμένος (μτχ)	ριγμένος 21.
Σ	
σάρξ, ή	57, 64.
σέ και έσέ(ν) (προσ. αντων.)	4, 14.
σεισμός, ό	30.
σημάδι, τό	σημάδι, ένδειξη, οϊωνός 29.
σήμερον (επίρρ.)	σήμερα 28.
σιμώνω	ζυγώνω, πλησιάζω 26
σκοπώ	σκοπεύω. σκοπεί 36. σκοπά 39, 40.
σκοτίζομαι	(εδώ κυριολ.) σκοτεινιάζω, χάνω το φέγγος μου 48.
σμίγω	συναπαντώ, συναντιέμαι 69.
σού	(κτητ. αντ.) 3, 8, 11,12, 16, 17.
σοφία, ή	9.
σπιάς, ή	η θυελλώδης ριπή ανέμου 51.
στέλλω	32.
στεριωμένος (μτχ)	ακλόνητος, σταθερός (από το ρ. στεριώνω < στερεώνω < στερεώ) 6.
στρέφω	(στη φράση στρέφω την βουλήν) 42.
συναρχίζω*	18.
συντελειά, ή	βλ. συντέλεια.
συντέλεια, ή	το τέλος 64.
συντελεύω	αποτελειώνω, καταστρέφω, χαλώ (αμετβ.) 33.
σώνω	φτάνω (αμετβ.) 25, 62.

Τ

τόν, (τήν), τό και πληθ. ουδ. τά (αναφ. αντων.)	τον/το οποίο, τα οποία 4, 49.
τέκνον, τό	(ως προσφώνηση) 21, 67, 78.
τέλος, τό	25, 59.
τέτοιο (αντων.)	60.
τόπος, ό	49.
τότε και τότες (επίρρ.)	20, 61, 56.
τρεις, τρία (αριθμ.)	61.
τρέχω	(ως μετοχή) 42.
τρομάσσω	(εδώ αμετβ.) 47.
τρομάρα, ή	αιφνίδιος φόβος 44, 58.
τρώγω	(εδώ ενν. μεταφ.) καταστρέφω 36.
τυχόν (επίρρ.)	73.
τω (αντων.)	(τως) τους. 59

Υ

Υιός, ό	(προκ. για τον Χριστό) 80.
ύπόθεση, ή	76.
ύστερον και ύστερα (επίρρ.)	έπειτα 68, 74.
ύψος, τό	(ύψου) 7.

Φ

φανερώνω	8.
φοβερός (επίθ.)	29, 60.
φόβος, ό	43.
φρίττω	ριγώ, φρικιώ, ανατριχιάζω 48, 76.
φυσικός (επίθ.)	82.
φχαριστώ	βλ. εύχαριστώ.
Φωστήρ, ό	φωτοδότης 2.

Χ

χάνομαι	45, 47.
χάρις, ή	θεία χάρη (εδώ) 11.

χρόνος, ό	46.
χρυσός (επίθ.)	81.
χύνομαι	ξεχύνομαι, χυμώ 49.
χωρίζομαι	15.

Ψ

ψεύστης, ό	ψεύτης 71, 72.
ψυχή, ή	72.

Ω

ώρα, ή	η κατάλληλη στιγμή, ο χρόνος 45.
ώσάν (επίρρ.)	όπως, καθώς 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αντίχριστος	
Πρόδρομος	ο Ιωάννης ο Βαπτιστής.

Παρουσία Δευτέρα	η ημέρα της Κρίσης.
Σινά	το όρος Σινά.
Απόστολοι	καθένας από τους δώδεκα μαθητές του Χριστού.
Δανιήλ	ο προφήτης.
Ένώχ	ο προφήτης. Μαζί με τον Ηλία (βλ. παρακάτω) θα κηρύξουν ενάντια στον Αντίχριστο.
Ήλιος	ο προφήτης.
Ίούδας	ο μαθητής του Χριστού.
Ίωάννης	ο μαθητής του Χριστού.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Δημ. Στεφανίτζη (έκδ.), *Συλλογή Διαφόρων Προρρήσεων*, Αθήνα 1838.

Ιππόλυτος, *Απόδειξις περί Χριστού και Αντιχρίστου*, *Patrologia Graeca* 10, 725-788.

Σπ. Λάμπρος (εκδ.), «Ἡ πρόρρησις τοῦ Ἄνδριτζοπούλου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* Γ', 1906, σ. 474-476.

Στέφανος Κακλαμάνης (εκδ.), *Ο κρητικός πόλεμος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2008.

A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechisen Literatur*, Leipzig 1857.

Hannelore Aposkiti-Stammmler, *Nathanael – Neilos Bertos, Vindobonensis hist. gr.* 91, Nr. 59, Μόναχο 1974.

B. Schartau (εκδ.), *Δευτέρα Παρουσία διὰ στίχου*, Scandinavian Society of Greek Studies, 2005.

Ζώρας Γ., *Βυζαντινή Ποίησις*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1956.

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ - ΑΡΘΡΑ

W.F. Bakker- A. F. van Gemert, "The Ρίμα Παρηγορητική of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum": *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, W.F. Bakker – A. F. van Gemert – W. J. Aerts (ed.). Leiden, E. J. Brill, 1972, 74-195.

Arnold van Gemert, «Ο Ambrosianus Graecus Υ89 sup.»: *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov (επιμ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

J. Trumpf, "Zur Überlieferung des mittelgriechischen Prosa-Alexander und der Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου": *Byzantinische Zeitschrift* 60, 1967, σ. 3-40.

Maria Vogel-Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909.

Τζ. Χόρροκς, *Ελληνικά. Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*. Εισαγωγή-μετάφραση Μελίτα Σταύρου-Μαρία Τζεβελέκου, Εστία, Αθήνα 2006.

Θρασύβουλος Σταύρου, *Νεοελληνική Μετρική*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1992.

Bernard McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Columbia University Press, New York 1979

Wilhelm Bousset, *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche*. Göttingen 1895.

Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Δόμος, Αθήνα 1994.

M. Kmosko, «Das Rätsel des Pseudomethodius», *Byzantion* 6 (1931), 273-296.

Paul Alexander, *The byzantine apocalyptic tradition*, (πρόλογος: Dorothy deF. Abrahamse) University of California Press, London, England 1985.

Νικόλαος Καπώνης, «Ἡ πρόρρησις τοῦ ἁγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριάνον Κύριν Μιχαήλ. Μια νέα προσέγγιση». *Βυζαντινός Δόμος*, τ. 13, 2002-2003, σ. 129-141.

Antonino de Stefano, “Polemiche Escatologiche intorno al 1100”, στο *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Ρώμη 1958, τόμ.1., σ. 143-152.

Antonio Rigo, *Oracula Leonis: tre manoscritti greco-veneziani degli oracoli attribuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio (Bodl. Baroc. 170, Marc. gr. VII.22, Marc. gr. VII.3.)*, Padova, 1988.

Σπανάκης Στέργιος, «Ἡ θρησκευτική κατάσταση στην Κρήτη τον XVI αἰώνα», *Κρητικά χρονικά* 21 (1969), 134-152.

H. G. Beck, *Ιστορία της βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, MIET 1989.

Σπ. Λάμπρος, «Το υπ' αριθμόν ΛΘ' κατάλοιπον», *Νέος Ελληνομνήμων* 19 (1925), 97-124.

H. Stocks, “Pseudomethodius und die babylonische “Sibylle””, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τ. 15, τχ. 1-3, σ. 29-57.

Κ. Κυριακού *Ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ζ' του Σοφού. Χειρόγραφο παράδοση και εκδόσεις κατά τους ΙΕ'-ΙΘ' αιώνες*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα 1995.

Endre v. Ivanka/Graz, “Der Fall Konstantinopels und das byzantinische Geschichtsdenken”, *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* III, 1954, 19-34.

C.J.G Turner, “Pages from late byzantine philosophy of history”, *Byzantinische Zeitschrift* 57, 1964, 346-373.

J. Burckhardt, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μετάφραση Μαρία Τοπάλη, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Νίκος Βέης, «Περί του ιστορημένου χρησμολογίου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου (Codex Graecus fo. 62=297) και του θρύλου του “μαρμαρωμένου βασιλιά”». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περίοδος Γ', σ. 1-32μζ', Αθήνα 1938.

M. Jeffreys, “The nature and origins of the political verse”, *Dumbarton Oak Papers* 28, 1974, σ. 143-195.

Margaret Alexiou & David Holton, “The origins and development of *politicos stichos*”, *Μαντατοφόρος* 9, November 1976, σ. 22-34.

Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*. Wien, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.